

શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ
દમલાબંધ ઐતિહાસિક
પૂરાવાઓથી સિદ્ધ કરે છે

કચ્છી માત્ર 'બોલી'
નથી, સંપૂર્ણ
ભાષા જ છે

બારસો
બારસો
વર્ષથી
અસ્તિત્વમાં

૧	૨	૩	૧	૨	૩	૧	૨	૩
અ	મ	ન	ટ	ટ	ટ	વ	વ	વ
આ	મા	ના	ઠ		ઠ	શ		લું
ઇ	ં	ં	ડ	મ	મ	ષ		
ઈ			ઢ	ઢ	ઢ	સ	લ	લ
ઉ	ઊ	ઊ	ણ	મ	મ	દ	દ	દ
ઊ			ત	ત	ત	ળ	મ	ળ
એ	૫	૫	ધ	ખ	ખ	ફ		ફ
ૐ	ઠ	ઠ	દ	દ	દ	શ		અ
ઓ			ધ	૨૫	૨૫	ત્ર	ત્ર	ત્ર
ઐ			ન	ન	ન	કચ્છી લિપિ		
ક	ઘ	મ	પ	પ	પ	૧ ગુજરાતી મૂળાકારો		
ખ	ખ	ખ	ફ		પૂ	૨ કચ્છી મૂળાકારો ઈ. ૧૭૩૭ની એક હસ્તલિખિત પ્રત પ્રમાણે		
ગ	ગ	ગ	ળ	ઘ	મ	૩ ખોજકી કચ્છી મૂળાકારો આગાખાનની કચ્છની શાળાઓમાં ચાલતી ઈ. ૧૯૩૨માં છપાએલી એક વાચનમાળા પ્રમાણે		
ઘ	ચ	ચ	લ	ઝ	મ			
ચ	જ	જ	મ	ત	ત			
છ	જ	જ	ચ		ળ			
જ	ઝ	ઝ	ર	ર	ર			
ઝ	ત		લ	ચ	ચ			

છે કચ્છી ભાષાની લિપિ

કચ્છી ભાષાને પોતાની લિપિ પણ
હતી એ કેટલા લોકો જાણે છે ?

અત્યાર લગી તો કચ્છી ભાષાની લિપિ નથી
એમ ચોકસપણે મનાતું આવ્યું છે અને છયોક
કહેવાતું આવ્યું છે, કેમ કે કચ્છી ભાષાતું જે
જે સાહિત્ય લખાયું છે કે ગ્રંથસ્થ થયું છે તે

ક્યારેક પ્રથમ નાગરીમાં અને પછી તો ગુજરાતી
લિપિમાં જ હમ્મેશાં રજૂ થતું આવ્યું છે. કોઈએ
કચ્છી ભાષાની પોતીકી લિપિમાં તેનું લખાણ કર્યું
હોય તેવી નોંધ કે ઉલ્લેખ ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી.
કાળબળે અને સ્થળભેદે ઐતિહાસિક સંજોગોમાં
કચ્છી લિપિ અગોચર બની ગઈ, ભુલાઈ ગઈને
ભૂંસાઈ પણ ગઈ. કચ્છી લિપિનો નાણે લોપ
થયો અને કચ્છી ભાષા કચ્છી 'બોલી' બની રહી.

સંસ્કૃત બોલવાનો લોપ થયો, પરંતુ સંસ્કૃ-

કચ્છી લિપિ ઇતિહાસમાં

“લલોર” ના ખોદકામ-
માંથી હસ્તગત થયેલા
આઠમી સદીના અરસાના
માઠીના માપીયાંના પુરાવ-
શોષો જેના પર પ્રાચીન કચ્છી
લિપિના પૂર્વનાગરી શૈલીના
અક્ષરો અક્ષિત થયેલા છે,
("લલોર" ડૉ. એફ. એ.
ખાન ૧૯૬૦)

ભાષા અને દેવનાગરી લિપિ કચ્છી ભાષા (કચ્છી
ખોલી) અને કચ્છી લિપિની જનેતા છે. કચ્છી
'ખોલી' નહિ પણ 'ભાષા' છે અને કચ્છી
ભાષાને તેની આગવી લિપિ પણ છે.

કચ્છમાં અને કચ્છ બહાર કચ્છી વસાહતોમાં
કચ્છી કામમાં કચ્છી ભાષા કાયમ રહી છે. જે
પ્રદેશમાં જે ભાષા કે જે લિપિ વપરાતી હોય
અને જે સર્વગ્રાહ્ય હોય તે જ ત્યાં પ્રચલિત રહી
ત્યાં પ્રાબલ્ય પામે છે. એ દષ્ટિએ કચ્છી લિપિ
કચ્છમાં સર્વસ્વીકૃત ન રહેતાં કચ્છી લખાણ
ગુજરાતી લિપિમાં અને કચ્છને ભાષાબ્યવહાર
ગુજરાતીમાં ચાલુ રહ્યો છે. પરિણામે પોતાના
પ્રાદેશિક આગવા અને અલગ સંસ્કારવાળી કચ્છી
કામને કચ્છી લિપિનો અભાવ હિતપણુભર્યો
લાગ્યા કર્યો છે. એ સંજોગોમાં સમયે સમયે
કચ્છીની નવી લિપિ ઊભી કરવાના, તેને પ્રચલિત
કરવાના પણ કેટલાક નાકામયાબ નીવડેલા પ્રય-
ત્નો થવામાં છે. પરંતુ ખેનજર બની ઝોઝલ
થયેલી કચ્છીની મૂળ લિપિ સંભારવાની કે તેને
વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવાની હેસિયત કોઈમાં
થઈ નહિ.

ભારતની આઝાદી હાંસલ થવાના કાળ લગી
કચ્છમાં ચાલતી આગાખાનની ખોબ કામની

તની નાગરી લિપિએ તેની ભાષાને જીવતી
રાખી. એ એક પ્રબળ અને સખળ લિપિ છે
અને હિંદી, મરાઠી આદિ ભારતની ભાષાઓની
લિપિ બની રહેવા ઉપરાંત ગુજરાતી, બંગાળી
શારદા, ગુરુમુખી વગેરે પ્રદેશભાષાઓની લિપિ-
ઓની તે જનેતા પણ છે. એ જ રીતે સંસ્કૃત

૨૬
SINDHI
The Alphabet

Roman Characters	Devanagari	Khastawadi	Shikarapuri	Sakhar	Thakari	Thakari	Thakari	Thakari	Thakari	Thakari	Maimons	Maimons	Maimons	Maimons	Maimons	Maimons
A	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ	अ
B	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब	ब
C	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च	च
D	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द	द
E	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ
F	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ	फ
G	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग	ग
H	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह	ह
I	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ	इ
J	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज
K	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क
L	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल	ल
M	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म	म
N	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न	न
O	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ	ओ
P	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प	प
Q	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क	क
R	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र	र
S	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स	स
T	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त	त
U	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ	उ
V	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व
W	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व	व
X	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख	ख
Y	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य	य
Z	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज	ज

સિંધી ભાષા લખવા માટે ૧૮૫૩ના બ્રિટીશ સરકારના ફરમાનથી અરેબિક સિંધી લિપિ અપનાવવામાં આવી. તે પહેલાં સિંધી લખવા માટે જુદા જુદા વળોટમાં જુદી જુદી ચૌદેક જેટલી શૈલીની લિપિઓ વપરાશમાં હતી જે પૈકી કચ્છી ખોજ-કાનો પણ એમાં સમાવેશ થયેલો છે તે દેખાડતો તેવી લિપિના મૂળાક્ષરોનો તખતો. "સિંધી સુરત ખતી"

સંશોધનનું કેટલુંક ક્ષેત્રકામ આ લખનારે કર્યું હતું. કેરા, ભારાપર, મુંદ્રા અને સિનોઆ-નાંગલપુરમાં આગાખાનની શાળાઓમાં એ ચાલુ હતી ત્યાં લગી તેમાં ચાલતી ધાર્મિક ભાષા 'ખોજકી' માટે અમે ત્યારે ખાંખાખોળાં કરેલાં ત્યારે આ વિષયમાં વિશેષ ઊંડાં ઊતરતાં અમને 'કચ્છી

લિપિ'ના અસ્તિત્વનો પરિચય થયો. એ ઉપરથી જૂની મળેલી હસ્તપ્રતોના આધારે તેમજ ખોજકી કચ્છીની વાચનમાળાના મૂળાક્ષરોને અનુસરીને ત્યારે 'કચ્છી લિપિ'નો ઊભો કરેલો સરખામણીનો આલેખ આ સાથે રજૂ કર્યો છે. (ચાલુ)

❁ આર્યકુળની અન્ય ચલણી ભારતીય ભાષાઓની જેમ સંસ્કૃત સંસ્કારવાળી કચ્છી ભાષા તેની ભૂગોળની આગવી અને અલગ પરિસ્થિતિમાં એક પુરાતન લોક-ભાષા તરીકે પ્રાદુર્ભાવ પામી છે. સિંધુના પ્રાચીન-અર્વાચીન મુખપ્રદેશમાં, હારની ભીતર, તેના “કચ્છ” નામે ખ્યાત ભૂમિવિસ્તારમાં, તેની પ્રાદેશિક આસિયતની ખુમારીથી કચ્છી ભાષા ખીલતી રહી છે. પ્રાકૃતના વૈયાકરણી ક્રમાદીશ્વરે અપભ્રંશના જે રૂપોનિયમે દેખાડ્યા છે તે કચ્છીમાં સાખૂત રહ્યા છે. એમ પ્રાચીન પ્રાકૃતની સહોદર સમી કચ્છી ભાષા, ભારતની અન્ય ભાષાઓ હિંદી, અંગાળી, પંજાબી, મરાઠી, ગુજરાતી વગેરે કરતાં પ્રાકૃતને વધુ નજીક છે. ખીજી ભાષાઓની સાંસ્કૃતિક અસર નીચે ઝાઝું નહિં આવતાં “કચ્છી” અહુ પરિવર્તન વિના તેના પુરા પ્રાકૃતરૂપે એક સામાજિક ભાષા તરીકે સચવાઈ છે; અને “કચ્છી”માં ઘણે અંશે તેનું પોતાપણું જળવાઈ રહ્યું છે.

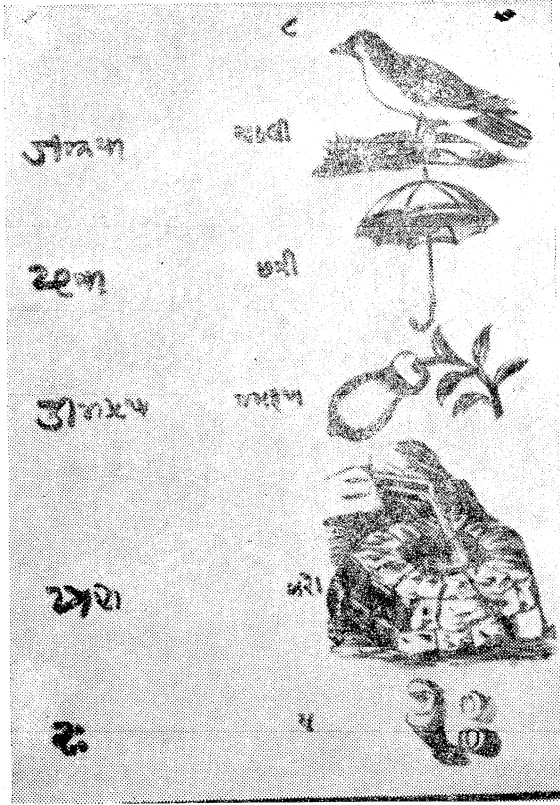
કે, ગુલશન ખાકી : હાવડું યુનીવર્સીટી માટે ‘ખોજકી ધર્મને વ્યહવાર’ વિષય પર પોતાનો મહાનિબંધ તૈયાર કરનાર, કેન્દ્રિયમાં રહેતાં કચ્છી ખોલખહેત જેમની સાથે શ્રી રામસિંહજી રાઠોડે પણ ક્ષેત્ર-સંશોધન કરેલું

પરિવર્તન

સૈન્ધવ વિસ્તારમાં પ્રદેશભેદે ભાષાની લખાવટ માટે તેની લિપિના મૂળાક્ષરોના અવનવા રૂપભેદો વિલસતા આવ્યા છે. એ રીતે કચ્છી લખવા માટે પ્રાચીનકાળથી પુરાનાગરીના મૂળ સમા મૂળાક્ષરોની તેની પોતીકી લિપિ ચલણી રહી તેનો વપરાશ સ્થાનિક સામાજિક વ્યવહારમાં સંજોગે પૂરતો જળવાયો હતો. આદમાં પલટાયલી પરિસ્થિતિમાં કચ્છી લખવા વપરાતી આ પ્રાચીન લિપિ ભૂલાઇ ગઇ અને પરિવર્તનમાં કચ્છી ભાષા નાગરી લિપિમાં લખાવા માંડી. તે પછી ઇતિહાસ અને ભૂભેદની અસરના એવા જ ઉત્ક્રાંતિકમમાં કચ્છી ગુજરાતી દ્વિભાષિકતાની અસર તળે કચ્છી ભાષા લખવા માટે ગુજરાતી લિપિને વપરાશ તેની પ્રાકૃતિક પ્રક્રિયામાં સહજભાવે શરૂ થઈ સર્વ સ્વીકૃત અન્યે છે; અને હવે તો તે રૂઢ થયો છે.

વિવિધરૂપ

❁ કચ્છીની લગિનીભાષા ‘સિંધી’ની લખાવટ માટે સિંધમાં પ્રદેશભેદે અને કોમભેદે લખવાની દમ અલગ અલગ હતી. “કચ્છીની પ્રાચીન લિપિ” પ્રકારના મૂળાક્ષરોની ચોદેક જેટલી અલગ અલગ ઘાટીમાં સિંધી લખવાની પ્રણાલિ ચાલુ હતી. સિંધીની આ દેશ જ અને તળપદી લખાવટની રીતનો ક્રમવાર સિંધી ભાષા લખવાનો તેનો પોતીકો મહાવરો બુદ્ધો બોદો રહેતો આવ્યો છે. આ રીતે સિંધમાં સામાજિક કારોબાર અને વ્યાપાર વ્યવહાર વાસ્તે લખાણુ સારું ખુદાવાદી, શિકારપુરી, સાખરુ, કટાર્ક, લાડાઇ, વંઝાઇ, રાબઈ, ખવાજકી, મેમણુકા વગેરે પ્રાચીન લિપિના નવેક જેટલા રૂપ પ્રકારો પ્રચલિત હતાં. સંસ્કૃત સંસ્કાર મુજબ સિંધની આ પ્રાચીન લિપિએ ડાબેથી આરંભાઇ જમણે લખવામાં આવે છે. સમયે સમયે આવતા સામાજિક ફેરફારોની અસર તળે સિંધમાં

‘ખોલકી ધર્મને વ્યહવાર’ પર ભ્રમણે શ્રી રામાસહજી રાઠોડ સાથે કચ્છમાં ક્ષેત્ર સંશોધન (૧૯૭૧) માં કેરું.
કે. ચુલશન ખાડી : નિગાળ (કચ્છમાં)

૧૯૩૨માં છપાયેલી કચ્છી ખોલકી વાચનમાળાનું પાન ૮ નો ફોટોગ્રાફ

તેના સમગ્ર ભાષા વ્યવહારમાં એક તબક્કે ફટલીક મુંઝવણો અનુભવાઇ. તેના સરળ ઉકેલ તરિકે સિંધી લખવા માટે નાગરી લિપિનો વપરાશ ત્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો; તે ક્યાંક ફારસી અને અરેબિકની અસર નીચે અમુક કોમમાં તે લિપિઓનો ઉપયોગ સિંધી લખવા માટે વ્યવહારમાં હતો.

❀ સને ૧૮૪૩માં અંગ્રેજોએ સિંધનો કબ્જો લીધો. ત્યારે સિંધી લખવા માટે સિંધમાં આમ અન્નેક લિપિઓ પ્રચલિત હતી. મુખ્ય ઇલાકાના સરકારી ઓર્ડરો એન્ડ એન્ડુકેશને સને ૧૮૪૫ માં સિંધમાં એન્ડુકેશનલ એજન્સી બનાવવાનો સવાલ હાથ ધર્યો. આ સમય દરમ્યાન સિંધમાં રાજ કારોબારની ભાષા તે ફારસી પ્રચલિત હતી. સિંધ પ્રાંતમાં તેના સરકારી કારોબારની ભાષા ફારસીને બદલે લાંબી પોતીશી ‘સિંધી’ રાખવા માટેની ચળવળ આ ગાળા દરમ્યાન ચાલુમાં હતી. પ્રાદેશિક ધોરણે તેમ કરવા

સિંધી લોકોને તેમાં સફળતા સાંપડી. એટલે પછી સિંધમાં સિંધી માતૃભાષામાં કેળવણી આપવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. સિંધમાં તે વખતે તેના અંગ્રેજીભાષી અધિકારીઓમાંના ફટલાક સિંધી ભાષા બોલી શકતા હતા. પરંતુ તેઓ પૈકી કોઈ લખાણની સિંધી જાણતા ન હતા. સિંધ પ્રદેશના વહિવટનો આધાર સિંધીભાષી અનુભવીઓ અને દુભાષીઓ ઉપર નિર્ભર હતો. ત્યારે યુરોપિયનો દેવનાગરી લિપિથી સવિશેષ પરિચિત હતા. વળી સિંધમાં પ્રચલિત પ્રાચીન સિંધી લિપિનું સંસ્કાર સ્વરૂપ દેવનાગરી લખણનું હોઈ સિંધી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ અને શબ્દકોષ દેવનાગરી લિપિમાં ઉપસાવવામાં આવ્યા. કેપ્ટન બ્યોર્ન સ્ટેટ્સ ૧૮૪૬માં નાગરીમાં ઇંગ્લીશ-સિંધી ડિક્શનેરી તૈયાર કરી અને એ રીતે ૧૮૫૫માં તેમણે સિંધી-ઇંગ્લીશ શબ્દકોષ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સિંધીની વારાફેરી

સિંધમાં ખ્રિષ્ટીય સમય પહેલાં મુઘલાઈના વારાથી કોર્ટમાં ફારસી ભાષાનું ચલણ હતું; અને ફારસીમાં સરકારી રેકર્ડ રાખવાનું ધોરણ હતું. આ બદલાવી, સને ૧૮૪૮માં મુંબઈ ઇલાકાના ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાકે સિંધીભાષાને સરકારી રેકર્ડની ભાષા બનાવવામાં આવે તેવું હુકમનામું બહાર પાડ્યું. પરંતુ સિંધી લખવા માટે કઈ લિપિ નિર્ધાર કરવી તેના નિર્ણય લેવાઈ શકાયો નહિ. એટલે ૧૮૫૩ સુધી સિંધી લિપિમાં કોઈ પુસ્તક છાપી શકાયું નહિ. આ અરસામાં સિંધમાં ઉપલા વર્ગના અધિકારીઓ અને વેપારીઓ મુઘલાઈ રાજ્ય પ્રણાલિની ભાષા ફારસીથી વધુ વાકેફ, તેમજ મુસલમાનો ધાર્મિક ભાવે અરેબિકથી જાત હોઈ, તેની અસર અને છયામાં સિંધમાં ૧૮૫૨માં “અરેબિક-સિંધી” લિપિ નિર્માણ થઈ. સને ૧૮૫૩માં સર યાટર ફિઅરની સિક્કારથી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોએ ફક્લો આપ્યો કે અજમાયશી ધોરણે સિંધમાં સિંધી ભાષા લખવા માટે અરબી-સિંધી

લિપિને અપનાવવામાં આવે. સને ૧૮૫૭ થી શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં અને સરકારી નોકરો માટે અરેબિક-સિંધી લિપિમાં સિંધી ભાષાનું લખાણ કરવાનું ફરજિયાત કરવામાં આવ્યું. છતાંય આદમાં થોડાં વર્ષો લિપિની ગરબડ તો ચાલુ જ રહી. તેના નિવારણ માટે ડો. ટ્રમ્પે તેમની સિંધી રીડર એ લિપિમાં, નાગરી અને અરેબિક સિંધીમાં તૈયાર કરાવી હતી. સરકારી ધોરણે લઘાઈને સિંધી ભાષા માટે અરેબિક-સિંધી લિપિ કાયમીપણે અપનાવી દેવાઈ. સિંધ પ્રાંતના કમિશ્નર સર આર્ટર ફિઅરે ૧૮૭૧ માં એક હુકમનામું બહાર પાડી તેમાં સિંધના સરકારી અમલદારો માટે સિંધી ભાષાની પરીક્ષા પાસ કરવાનું ફરજિયાત બનાવ્યું. સિંધી ભાષાનો પછીનો ઇતિહાસ અને તેની અસર તો જાણીતાં છે. અને અંતે તો સિંધનો મૂળ પ્રદેશ હવે પાકિસ્તાનમાં આવી જતાં ત્યાંથી આવી ભારતમાં વસેલા સિંધી નિર્વાસિતો માટે સિંધી ભાષાની લિપિ અરેબિક સિંધી રાખવી કે સિંધી લખવા માટે સંસ્કાર પરંપરા સાચવવા

૧૯૩૨માં છપાયેલી કચ્છી બોલકી વાચનમાળાના પાનાં દનાં દબુનાં ચિત્રમાં ૧૯૦૩ની સાલનો નિદેશ છે. *

રાષ્ટ્ર લિપિ નાગરીને પુનઃ અપનાવવી એ ચર્ચારપદ વિવાદ ચાલુ છે.

⊗ બહુજન હિતાય તેને રૂચે તેવી સર્વસામાન્ય અને સહજ બની રહે તેવી લિપિ ભાષા વ્યવહારમાં તેના કુદરતી ક્રમમાં અંધ બેસતી થઈ ચલણી રહે છે. વાણી અને ભાષા પાણી સમ પ્રવાહી છે. પાણીમાં ઉમેરાતા અવનવા રંગના મિશ્રણ મિશાલ તેના રંગદંગ બદલતા રહે છે; ભાષાનું પણ તેવું જ છે. બોલીની જે વાણીનું પ્રમાણ બધાં પ્રધાનતયા ચલણી રહે તે ભૂભાગમાં તેની સ્થાનિક ભાષા ચોકસ દેશ જ રૂપે સ્થાપિત થતી દેખાય છે. સૈન્યવી પ્રાચીન લિપિઓનો સ્વરૂપ સ્ત્રોત એક સમાન મૂળમાંથી ફાટાઈ એ ભાષાઓનું પિંડ અંધાણું છે. એવાં સિંધી અને કચ્છીના ભાષા અને સાહિત્ય વિકાસની પૂઠક ભૂમિકા પણ બહુધા અનુષંગી બની રહી છે.

	૨						
૧	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૪	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૫	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૬	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૭	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૮	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૯	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૦	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૧	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૨	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૩	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૪	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૫	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૬	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૭	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૮	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૧૯	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૦	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	

	૩						
૨૧	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૨	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૩	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૪	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૫	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૬	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૭	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૮	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૨૯	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૦	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૧	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૨	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૩	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૪	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૫	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૬	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૭	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૮	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૩૯	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	
૪૦	આ	અ	ઇ	ઇ	ઓ	અ	

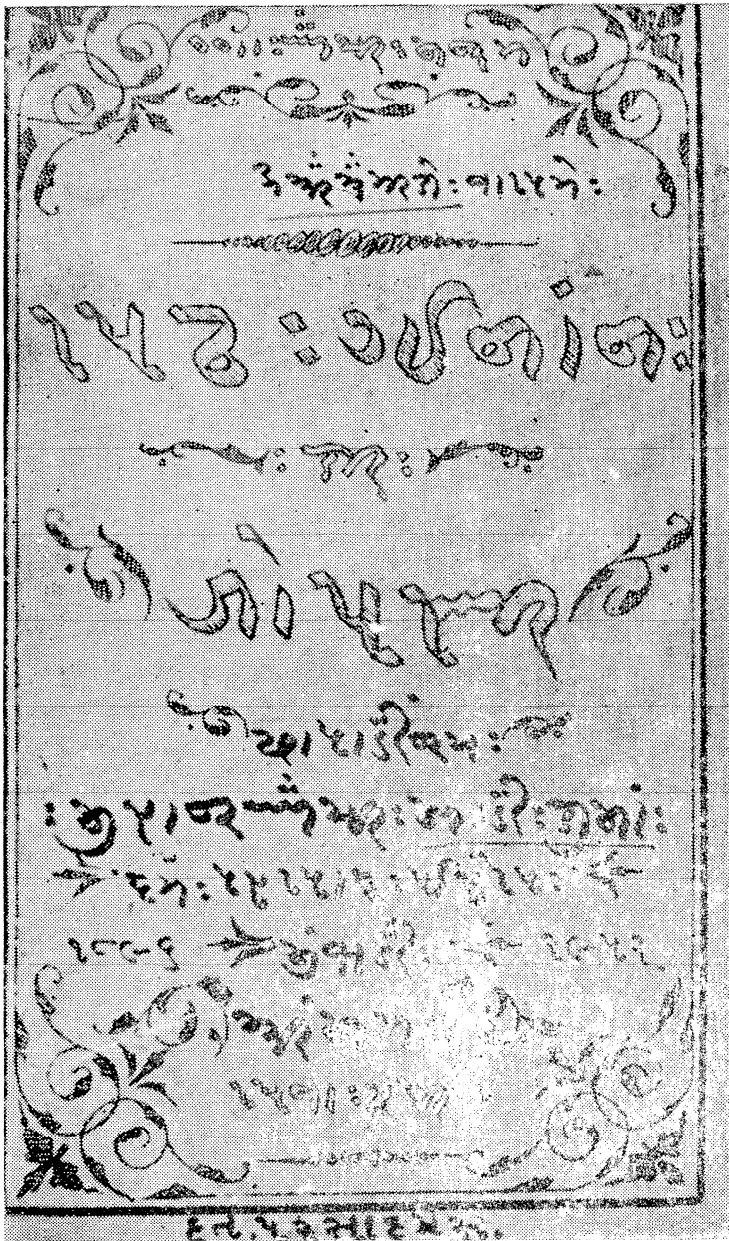
૧૯૩૨ માં છપાયેલી કચ્છી ખોજકી વાચનમાળાના પાનાં '૨' અને '૩' (આ ઉપરના ફોટોગ્રાફ) જેમાં ખોજકી કચ્છીના આરાખડીના 'અ' અને 'ક' થી 'થ' લગીનો ભાગ આવેલો છે.

જીવંત ભાષા

સરકારી ફરમાન વડે સિંધી ભાષાની અરેબિક-સિંધી લિપિની લખાવટ સ્થાપિત થયે લગભગ સવાસો વર્ષ થયાં. સિંધમાં સરકારી કારોબાર અને શાળાઓના શિક્ષણમાં સિંધીભાષા અને તેની આ અરેબિક-સિંધી લિપિ અનિવાર્ય લેખાવાતાં તેનો વિકાસ વધ્યો. પરંતુ સિંધીની ભગિનીભાષા કચ્છી આખત આવું કાંઈ નહિ થતાં આ ઉણપથી કચ્છીભાષા વામણી બની પછાત

પડતી ગઈ, તેા પણ કચ્છીભાષા જીવંત છે; અને સુસ્થ અને સ્વતંત્ર ભાષા મિશાલ "કચ્છી"નો વ્યાપ-વિસ્તાર બૃહદ કચ્છમાં પરંપરિત રહ્યો છે.

સિંધના હેઠવાસના પ્રદેશ એટલે દેવળબંદર નીચે ભંભોર, રાયમા બગ્ગર અને એમ કચ્છનાં મોટાં રણનો થર લગીનો ઉત્તરી બનો, કંડ, ગરડો, માકપટ, પાવર, અબડાસો, કાંદી, અરખીસમુદ્રની પશ્ચિમ કંઠાર અને કાઠિયાવાડ તથા ખીજા દેશ પરદેશમાં કચ્છી વસાહતોમાં કચ્છીભાષા જીવે છે. કચ્છમાં પ્રદેશભેદે અને કોમભેદે સાહિત્ય, વેપારવણ્ય અને આમ વ્યવહારની ભાષા "કચ્છી"ની કેટલીક પેટાં ખોલીઓ તળ કચ્છમાં અને કચ્છબહાર પ્રચલિત છે. કચ્છીની વાડમય રચના મોટાભાગે "રાગ" રૂપે થતી આવી છે, લોકસાહિત્યના કથનમાં તેની ગદ્યરૂપની વાતો પણ કહેવાતી આવી છે.

સને ૧૮૬૬

મુંબઈમાં સને ૧૮૬૬માં
દત પરસાદ પ્રેસમાં છપાયલી
“સઠ ગીતાંબ ૭ ચોપડી
છપાઈયલ મુરાધ અલી”
વગેરે પ્રાચીન કચ્છી મૂળા-
ક્ષરોમાં અંકિત થયેલ
પ્રતનું પૂઠું

સ્મૃતિરૂપે વાણીથી, લખાણમાં કે છપાયલા સ્વરૂપમાં
“કચ્છી” એક મોભાદાર ભાષા છે.

પ્રસ્થાપન

● કચ્છી લિપિના પ્રાચીનતમ અવશેષો અંબોરના

આઠમી સદીના પુરાવશેષોના ખોદકામમાંથી પ્રાપ્ત
થયા છે. સિંધમાં શાહ લતીફનું સાહિત્ય કચ્છી ભાષા
અને કચ્છી રાગની છાયાભર્યું ‘સિંધીરૂપે’ અવતર્યું છે.
તે કચ્છી લોકસાહિત્યની વાણીથી બણે વણાયલું છે.

ૐ પરમાત્મને નમઃ

ૐ માંથી કચી લિપિ (અક્ષરો)
 સ્વરો, વ્યંજનો તથા સંખ્યા વિગેરે માં
 ગુજરાતી અક્ષરોમાં સમજૂતી સાથે
 ૨૦ ૨૦ ચિહ્નો ૩૩ સ્વરો ૨૦ વ્યંજનો
 ૨૦ ૨૦ : આ ૨૨ સ્વરો છે કચીમાં
 અ આ ઈ ઈ ઊ ઊ એ એ ઓ ઓ અં અં :
 વ્યંજનો - પુ ડુ ગૌ ગૌ વૌ વૌ ઝ
 જ ઝ ઞ ઞ ઠ ઠ ડ ડ ઢ ઢ ણ ણ ણ
 વ ક જ ઝ ઞ ઠ ડ ઢ ણ ણ ણ ણ ણ
 ણ (પ, સ, ના ઉચ્ચાર પુદાણ) ણ ણ ણ
 શી બેડાકરો - પુ અને ડુ = ડુ કું = કું
 ડુ અને ણ = ડુ. ડુ ન = ડા. ડુ અને ડુ = ડુ
 ડુ અને ર = ડ. ડુ અને ણ = ડુ અને ણ = ડુ
 ડુ અને ક = ડ. ડુ અને ણ = ડુ. ડુ અને ણ = ડુ
 ડુ. ડુ અને ણ = ડુ. ડુ અને ણ = ડુ
 અં અં - ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 ગુજરાતી ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 વિશેષ સમજૂતી પાછળ વાંચો

કચી ભાષાને તેની પોતીકી લિપિનો અભાવ કેટલાક કચીઓને હિલ્લપતભર્યો લાગ્યા કર્યો ત્યારે એ મેલું ટાળવા શ્રી નારાયણ વલસીદાસ જોખનપુત્રા અને શ્રી લાલજી નાનજી કવિ તેરાવાળાએ અલગ અલગ તેમના કાળમાં નવી કૃત્રમ કચી લિપિ ઊભી કરી પ્રચલિત કરવાના નાકામિયાબ પ્રયત્નો કર્યા. તે પૈકી શ્રી નારાયણ જોખનપુત્રાએ પ્રગટ કરેલ તેવી કચી ભાષાની લિપિની પુસ્તિકાનું પૂ.કું. નં. ૧૯૨૨માં છપાયેલ અને જેની નોંધાવર રૂ. ૧-૦-૦ (કચી ફારીર) જે રાખેલ છે તે અને તેની અંદર તેમણે ૐમાંથી શ્રી કચી લિપિ (અક્ષરો) સ્વરો, વ્યંજનો તથા સંખ્યા વિગેરે ઉપયોગમાં લેવા ગુજરાતી અક્ષરોમાં સમજૂતી સાથે સૂચિત કરેલ છે તે પાનાંની છબિઓ આ અને સામા પાના ઉપર

ત્યારની સમાંતર કચી સાહિત્યની હસ્તલિખિત પ્રતો હજુ ઉપલબ્ધ થઇ નથી. પરંતુ ઇતર લખાણો અને આસ કરી ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક ગૂઢ લિપિ રૂપે કચીની પ્રાચીન લિપિ વપરાતી રહી છે. તેના વિકસિત રૂપે "ખોજકી કચી" લિપિના ઢંગમાં કચીમાંથી તેની

હસ્તલિખિત પ્રાચીન પ્રતો ઉપલબ્ધ થાય છે. કચી ખોજકી લિપિ કચીમાં આગાખાનની શાળાઓમાં શીખવવામાં આવતી. તેની પાઠમાળાઓ અને પુસ્તકો આધુનિક ઢબે પ્રેસમાં છપાવવામાં આવ્યા છે. પણ આ બધું જોબલ રહ્યું. અને "કચીની લિપિ" જ નથી એવી નકકર ભાવના બધે ધર કરી ગઈ.

શ્રી કચ્છી ભાષાની લિપિ

અને

વ્યાકરણનું પુસ્તક ૧ લું.

શ્રી કચ્છી કાફીયો સાથે.

(શ્રી ગુજરાતી ભાષાની સમજૂતી સહિત.)

મે. રા. રા. વિઠ્ઠલભાઈ કેશવભાઈ દવે, શ્રી
કચ્છ પ્રાંતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ

વિગેરેને પસંદ કરાવીને પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ડૉક્ટર નારાયણજી તુલસીદાસ જ્ઞેખનપોત્રા.

શ્રી વિવાહ દર્પણ આદિ ગ્રંથોના પ્રકાશક.

શ્રી કચ્છ—ભુજનગરવાળા.

આવૃત્તિ પહેલી—

પ્રત ૧૦૦૦

વિક્રમ સંવત ૧૯૭૮ સને ૧૯૨૨.

નોંધાવર ૩. ૧-૦-૦

(કચ્છી કોડી ૨) બે)

કચ્છી લિપિ

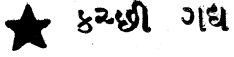
અને

વ્યાકરણ

પુનઃપ્રચલિત કરવાનાં
થયેલા પ્રયાસોમાંનો એક,
ડૉક્ટર નારાયણજી જ્ઞેખન-
પોત્રાનો પણ હતો. આ
ખાણુની તસ્વિર એમણે
૧૯૨૨માં પ્રગટ કરેલી
પુસ્તિકાનાં પૃઠાંની છે

કાળક્રમે કચ્છમાં એક જમાનો એવો આવ્યો કે જ્યારે કચ્છી ભાષાને તેની પોતીકી લિપિ નથી એમ કચ્છી ભાષી લોકોને ભાસ અને ભાન થતાં, તેની ઉણપ સાલવા લાગી, તેની અસ્મિતા હણાવા લાગી અને કચ્છીનું ભાષા તરીકે સ્વમાન ઉતરતું લાગ્યું. આ સંજોગોમાં કચ્છી અસ્મિતાના પ્રેર્યા નવી કચ્છી લિપિનું સર્જન કરવાના પણ કેટલાક પ્રયત્નો થયા. ૧૯૨૨માં નારાયણજી જ્ઞેખનપોત્રાએ ઠેઠમાંથી

નવી કચ્છી લિપિ ઊભી કરી અને તેની કચ્છી ભાષાની લિપિ અને વ્યાકરણની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી તેવી જ રીતે નળીયાના કવિ લાલજી નાનજી જ્ઞેખીએ કચ્છીની “નવલિપિ” નામે કચ્છી આરાખડી ઊભી કરી; અને તેની “કચ્છી હિંદી પહલા પુસ્તક” નામે પુસ્તિકા છપાવી; અને તેને પ્રચલિત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ લિપિવ્યવહાર એક બિંદુરૂપે સ્થગિત સ્વરૂપમાં ઊભો કરી તેને પ્રસરાવી સર્વત્રાણ બનાવી શકાતો જ નથી, એટલે આવા પ્રયત્નો નાકામિયાબ નીવડ્યા છે.

[No. 13.]

INDO-ARYAN FAMILY. NORTH-WESTERN GROUP.

SINDHI.

KACHHII DIALECT.

CUTCH.

SPECIMEN I.

હિકરે માણ બા પુતર હુઆ. તે મિઝાનું નિદે પુતર પેકે પિઆ : પે, મિલકત મિઝાનું
ગુ કા મંછ પતી મિએ સે મૂકે ડે. પોય ઈન પિ'લ્લ મિલકત ઈનકે વિરાઈ ડિને. યોડેજ ડિપિ
પુદિઆ નિદે પુતર મિડે બેરો કરીને છટેજે મક મુલકમેં હલી નિકયો; ને તિતે પિ'લ્લ જિ કા
ચીજ વરત હુઈ સે દેન-ફૂરમે વિનાઈ વિધે. નડે ઈન મિડે વાવરી કહે, તડે જીન મુલકમેં વડે
દિકડેા ડુકાર પિઆ, અને પિ'લ્લે લંધણ પોય લમા. પોય જા વિનીને જીન મુલકમેં દિકરે સંધવ

TRANSLITERATION AND TRANSLATION.

Hikrē-mārū-jā	ba	putar	huā.	Tē-miñjhā-nū	niñdhē-putar
One-man-of	two	sons	were.	Them-among-from	by-the-younger-son
pē-kē	chiō,	'pē,	milkat-miñjhā-nū	ju-kō	mū-ji pati
the-father-to	it-was-said,	'father,	property-in-from	whatever	my share
thiē,	sē mū-kē	dē.	Pōy in	piñdh-ji	milkat in-ke
may-become,	that me-to	give.'	Then	by-him	himself-of property
virāi	diñē.	Thōrē-j-dīyē-puthiā	niñdhō	putar	mirō
having-divided	was-given-by-him.	Few-very-days-after	the-younger	son	all
bhērō	karinē	chhētē-jē-kōk-mulak-mē	hāl	nikrō;	nē
together	having-made	distance-of-some-country-in	having-gone	set-forth;	and
tiñ	piñdh-ji	ji-kī	chij-wast	hui,	sē
there	himself-of	whatever	belongings	was,	that
	viñāi-vidhē.		Jadē	in	mirō
	having-wasted-was-thrown-by-him.		When	by-him	all
	wāvri-kadhē,	taḍē	un-mulak-mē	wadō	hikrō dukār
	having-wasted-was-thrown-out-by-him,	then	that-country-in	great	one famine

❊ “માહાન્સાધુ કૃષ્ણદાશે” ૧૮૬૯માં “મુઝેમધે”
“કચ્છી ભાષાની કવિતા” નાગરીલિપિમાં છપાવી છે.

❊ ૧૮૮૬માં પ્રભુદાસ રણછોડજીએ “કચ્છી
શબ્દાવલી” ગુજરાતીમાં બનાવી ભુજનગરના કચ્છ
દરવારી છાપખાનામાં છાપી છે. તેઓ પોતાની
પ્રસ્તાવનામાં ભારપૂર્વક નોંધે છે કે ‘કચ્છી ભાષાની
લિપિ નથી’ અને વધુમાં લખે છે કે ‘એની લિપિ
નથી તેથી એને કેટલાક નકામાં જાણે છે પણ
એમ નથી....કચ્છી બહુ કામની છે....અને એ ભાષા
આવડે એવી છે.’

❊ તે તેથી એશી વર્ષ આદે ૧૯૬૬ માં
શાંતિબાઈ આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવી, ગુજરાત

વિદ્યાપીઠ “કચ્છી શબ્દાવલી” પ્રસિદ્ધ કરાવે છે. તેમાં
સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે “કચ્છીને પોતાની લિપિ
નથી. કચ્છી ભાષાને પોતાનો ભાષા વ્યવહાર ગુજરાતી
લિપિ દ્વારા કરે છે. કચ્છી ભાષાના આલેખન માટે,
આમ, ગુજરાતી લિપિ રૂઠ બની ગયેલી છે...ગુજરાતી
લિપિ કચ્છી માટે ઠીક ઠીક અંધમેસતી પણ છે.”

❊ કરમચલી રહીમ નાનજીઆણી સને ૧૯૧૩ માં
“ત્રણ ભાષાનો ભોમીઓ, કચ્છી, ગુજરાતી અને
અંગ્રેજી” ગુજરાતી લિપિમાં છપાવે છે. તેમાં તેઓ
કચ્છી ભાષાનો તેનો ગુજરાતી, સંસ્કૃત, ફારસી
દત્યાદિ જોડે સંબંધ સમજાવે છે. તેના વ્યાકરણના
પાઠમાળા વિભાગમાં તેઓ કચ્છી ગદ્યના નમૂના પણ

[No. 14.]

INDO-ARYAN FAMILY.

NORTH-WESTERN GROUP.

SINDHI.

KACHHHI DIALECT.

CUTOH.

SPECIMEN II.

ભીમજી ઠકર ઝારો મલાયો, મુર્યો માગ ન ડે.
 નેજી ઉમ્મર કુર્કી તાર, બહેને ઝારો મલાયો. 1
 ગજી યુલામ યા ચર્યો, સારે સિંધ મિંઝા.
 વીઝાણનું ઠકર ચર્યા, બેમે લાખોજી રામ
 ભીમજી ઠકર? 2

TRANSLITERATION AND TRANSLATION.

Bhimaji Thakar Jhârô malâyô,
 By-Bhimji the-Thâkur. Jhârâ was-made-renowned,
 Mur'yô, mâg na dë.
 He-retreated, way not he-gives.

Jê-jî ummar hui tarâr,
 Whom-of immortal was the-sword,

Jârêjê Jhârô malâyô. 1.
 By-the-Jârêjâ Jhârâ was-made-renowned.

Gaji Gulâm-shâ charyô.
 Thundering Ghulâm-Shâh marched.

Sârê-Sindh-miñjhâ.
 All-Sindh-from-in.

Vijbhân-nũ Thakar charyâ,
 Vinjhân-from the-Thâkurs marched,

Jê-mê Lâkhôji râjâ.
 Whom-among Lâkhôji the-chief.

Bhimaji Thakar, etc.
 Bhimji the-Thâkur, etc. 2.

આપે છે, અને તેના માટે લિપિ રૂઢ થયેલી સરળ ગુજરાતી વાપરે છે. કચ્છીના ધ્વનિઅધારણ અને ઉચ્ચારની વાત પણ તેઓ ઉચારે છે.

● સમર્થ ભાષાવિદ્ બ્યેાર્જ ઋચર્સન ૧૯૧૯માં તેમના “લિંગ્વીસ્ટીક સર્વે ઓવ ઇડિયા વો. ૮ ભાગ ૧” માં નોંધે છે કે “કચ્છીને તેની લિપિ નથી. ગુજરાતી લિપિ કચ્છી લખવા માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. નાગરીનો પણ ઉપયોગ કરાયો છે અને કૃત્રિમ ક્ષારસી પણ ક્યાંક વપરાય છે.” તેઓ એ પણ નોંધે છે કે કચ્છીમાં રેવ. જેમ્સ ટ્રે નામના પાઠશાળાએ

ઇશુની સુવાર્તા કચ્છીમાં ભાષાંતર કરી ૧૮૩૪માં મુંબાઇની બાઇબલ સોસાયટી તરફથી છપાવી પ્રસિદ્ધ કરી છે. ગ્રીચર્સને પોતે પોતાની કચ્છી ભાષાની નોંધ ગુજરાતીમાં ઉતારી અને છપાવી છે.

મંતવ્યો

⊗ ૧૯૭૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા કે. ડા. શાસ્ત્રીના “અસાંને કચ્છ”માં “કચ્છી” વિશે લખાયું છે કે “કચ્છની પ્રધાન ભાષા, ખેશક, એ મારવાડીની જેમ માત્ર લોકવ્યવહારની જ ભાષા હોવાને કારણે

સમર્થ ભાષાવિદ્ ઋચર્સન ૧૯૧૯માં તેમના ગ્રંથ લિંગ્વીસ્ટીક સર્વે ઓવ ઇડિયા વો. ૮ ભા. ૧ માં કચ્છી ભાષાની જે નોંધ લખી છે તે ગુજરાતી લિપિમાં લખીમાં લખી છે અને પછી તેનું રૂપાંતર અને ભાષાંતર અંગ્રેજીમાં કરેલ છે તે :

કચ્છી ગદ્યનો નમૂનો
 (સામેના પાના પર)

કચ્છી પદ્યનો નમૂનો
 (આ પાના પર)

પારિભાષિક દ્રષ્ટિએ હજી બોલી તરીકે ગણાઇ છે. એ બોલી છે અને સંબંધ તો સિંધી ભાષા સાથે જ છે...કચ્છી અને સિંધી એક કુળની છે. આમાં સિંધી મૂળ ભાષા છે કે કચ્છી અને કઈ કેમાંથી નિષ્પન્ન થઇ છે, એ કહેવું સરળ નથી."

❀ કચ્છી શબ્દાવલિમાં ૨૩-૫-૬૬ની તેમની એક નોંધથી સુનીતિકુમાર ચેટરજી સિંધી ભાષાને કચ્છી ભાષાની લગિની ભાષા ગણાવે છે.

❀ કચ્છમાં અત્યારે "કચ્છ કલામ" નામે કચ્છી ભાષા અને કચ્છી સાહિત્યનું એક માસિક ગાંધીધામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ સામયિક ખૂલે નાજુક કહતું છે પરંતુ કચ્છી ભાષા અને તેના સાહિત્યને પ્રાણવાન બનાવી વિકસાવવા અને કચ્છી સાહિત્ય પ્રત્યે જાગૃતિ કેળવવાના તેના અતિ આવકારદાયક યત્નોમાં તેની હામ અને હિફાજત ઉચ્ચ કક્ષાનાં છે. આ માસિકમાં કચ્છી ભાષાના લખાણની લિપિ તો કચ્છમાં હાલે ચલણી ગુજરાતી લિપિ જ હોય. "કચ્છી ભાષાના સામાન્ય સ્વરૂપ અને લિપિ" અંગે કચ્છ કલામ તરફથી કચ્છી સંમેલનમાં તદ્દિહોના વાર્તાલાપ યોજવા છે અને અને આ માસિકમાં તદ્દવિષયક લેખો પણ અવારનવાર

દેખા દે છે. કચ્છ કલામના એપ્રિલ '૭૬ અંકમાં 'કચ્છી ભાષા'ના લેખમાં સ્પષ્ટ આપ્યું છે કે "કચ્છી ભાષાની ફક્ત લિપિ જ નથી," કચ્છીની અસ્મિતાને આ વાત હીણી લાગે છે; અને કચ્છી ભાષા માટે અત્યાર લગી સરાર સૌનો અને તદ્દિહોનો આ પ્રધાન સુર રહ્યા કર્યો છે.

❀ "ભગવદ્ગો મંડલ"માં કચ્છીને છાપન માંહેની એક ભાષા ગણાવી છે. આવી કચ્છી ભાષાની તેની પોતીકી પ્રાચીન લિપિ છે એ સંશોધિત કરી અહિં તે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે. એટલે "કચ્છીની લિપિ નથી" એ ગાળ હવે દૂર થાય છે. કચ્છી ભાષા સિંધીની લગિની ભાષા છે. બળકટ અને બરકતભરી 'કચ્છી ભાષા'નું સાહિત્યમાં ગૌરવભર્યું આગવું સ્થાન રહે તેની જાગૃતિ રાખવા અને તેના વિકાસ અને ઉત્કર્ષ માટે કચ્છી ભાષાના મોભાભર્યા ગાંભીર્યની કચ્છમાં અને કચ્છ બહાર આત્મશ્રદ્ધા વધારવા, 'કચ્છી ભાષાની તેની પોતીકી પ્રાચીન લિપિ છે' એ આ સંશોધન થકી કચ્છીને નવું પ્રેરણા બળ મળે છે. કચ્છી લિપિની આ હકિકત પ્રસ્થાપિત થતાં તે કચ્છી ભાષાની અસ્મિતાના સમર્થકો અને હરેક કચ્છીના દિલમાં નવો પ્રાણ પૂરે છે.

[નોંધ : શ્રી રામસિંહજી રાઠોડનાં આ અભ્યાસપ્રચુર લેખનો કેટલોક ભાગ પ્રસિદ્ધ માસિક 'કુમાર'માં પ્રગટ થયેલો જે સાબાર પુનઃ મુદ્રિત કર્યો છે. જ્યારે બહુધા ભાગ 'કચ્છરચના' માટે જ એમણે ખાસ તૈયાર કર્યો છે. આ લેખ સાથેના માહિતિ અને ફોટોગ્રાફ પણ શ્રી રામસિંહજી રાઠોડનાં જ શ્રમનું સુખદ પરિણામ છે. સંપાદક]

❀ સંદર્ભ સૌજન્ય :

૧	○ કચ્છી ભાષાની કવિતા	૧૮૬૯	માહાન્સાધુ કૃષ્ણદાસ
૨	○ કચ્છી શબ્દાવલિ	૧૮૮૬	પરભુદાસ રણુછોડજી
૩	○ સઠ ગીનાંજી ચોપડી જાપાર્ક ધલ મુરાધઅલી	૧૮૯૬	દત્ત પરસાદ પરેસ
૪	○ શ્રી કચ્છી ભાષાની લિપિ અને વ્યાકરણ પુ. ૧	૧૯૨૨	કંકર નારણુજી તુલસીદાસ જોબનપાત્રા
૫	○ કચ્છી હિંદી પહલા પુસ્તક	૧૯૪૯	વકીલ લાલજી નાનજી જોશી
૬	○ કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન	૧૯૫૯	રામસિંહજી રાઠોડ
૭	○ કચ્છનું કચ્છી વાણીમાં ગરવી ગુજરી ભાષામાં લખુતર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય	૧૯૬૫	રામસિંહજી રાઠોડ
૮	○ કચ્છી શબ્દાવલિ	૧૯૬૬	શાંતિભાઈ આચાર્ય
૯	○ કચ્છી બોલકાની ક્ષેત્ર સંશોધન નોંધ	૧૯૭૦-૭૧	કુ. ગુલશન ખાકી

કોઈ સમયે કચ્છ દ્વીપ પણ હશે, પરંતુ ઉત્તર બાજુ વિશાળ રણ અને પૂર્વ બાજુ રણની સાંકડી પટ્ટી સિંધની અને ગુજરાતની સરહદોને જોડતાં હોમ અત્યારે કચ્છ દ્વીપકલ્પ બની રહ્યો છે. પૂર્વ-પશ્ચિમની એની લંબાઈ ૨૫૬ કિ. મી. અને ઉત્તર-દક્ષિણની એની પહોળાઈ ૫૬ કિ. મી. થી લઈ ૧૧૨ કિ. મી. સુધીની છે. રણનો પ્રદેશ આ માપની બહારનો છે, જેમાં ખાવડા અને ખડીર જેવા પહાડી ટાપુ આવેલા છે.

કચ્છની ઉત્તરે જ્યાંથી સિંધની સરહદ શરૂ થાય છે ત્યાં સિંધીનો 'લાળી' નામનો બોલી પ્રકાર પ્રચારમાં છે, જ્યારે પૂર્વમાં જ્યાંથી ગુજરાતની સરહદ શરૂ થાય છે ત્યાં તેમજ કચ્છ-વાગડમાં ગુજરાતીની કોઈ અને કોઈ બોલીઓ પ્રચારમાં છે. કચ્છના તળ-પ્રદેશમાં બોલાતી બોલીઓ કચ્છી-સમૂહની બોલીઓ છે, જેમાં 'નડેજ બોલી'ને કચ્છની મુખ્ય બોલી કહી શકાય. નડેજનો એટલે કે મૂળના સમા રાજપૂતો નવમી સદી આસપાસ સિંધમાંથી આવ્યા ત્યારે પોતાની સાથે પોતાના દેશમાં એ સમયે જે લોકબોલી પ્રચારમાં હશે તે સાથે લાવેલા. એ સમયે સિંધ અને પશ્ચિમ પંજાબના પ્રદેશોમાં પૈશાચી પ્રાકૃત સાથે ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ થોડો ઝાઝો સંબંધ ધરાવતો વ્રાયડ અપભ્રંશ પ્રચારમાં હતો. માર્ક'ડેએ એના 'પ્રાકૃત સર્વસ્વ' નામના વ્યાકરણમાં 'વ્રાયડ અપભ્રંશ'ની જે લાક્ષણિકતાઓ નોંધી છે તે સર્વોંશે સિંધીમાં જેવા મળે છે. કચ્છમાં સમા રાજપૂતો આવ્યા ત્યારે મોટા ભાગની વસ્તી આબીરોની હતી અને આબીરો મારવાડ અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સમાન રીતે વ્યાપક એવા ગૌર્'ર અપભ્રંશનો પ્રાંતીય સ્વરૂપે ઉપયોગ કરતા હતા. એટલે સિંધમાંથી સમા રાજપૂતો જે અપભ્રંશ લાવ્યા તેમાં આબીરોના અપભ્રંશનાં લક્ષણો અને શબ્દકોશનું સંમિશ્રણ થયું. અરે, સિંધની પૂર્વ સરહદે મારવાડના નિકટના ચરપાર-કરના પ્રદેશમાં બોલાતી સિંધીની 'થરેલી' બોલીનું સ્વરૂપ જેતાં એના ઉપર મારવાડીની પ્રબળ અસર જેવા મળે છે, જ્યારે કચ્છ-વાગડના આબીરોની

ગુજરાતનાં તળજા ભાષાવિષારદ્
શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી
અભ્યાસુ પ્રકાશ પાઠે છે

કચ્છી

માત્ર બોલી જ નહીં,

ભાષા

પણ છે જા!

બોલીમાં તે ગુજરાતીનો જ તળપદો પ્રકાર જેવા મળે છે. સમા રાજપૂતો પોતાની સાથે વ્રાયડ અપભ્રંશ લાવ્યા તેના ઉપર ગૌર્'ર અપભ્રંશનાં કેટલાંક ઉચ્ચારણોની અને શબ્દકોશની અસર ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ અને એ રીતે સિંધીની સર્માતર કચ્છમાં વિકસેલી કચ્છીએ સિંધમાં વિકસેલી સિંધી સાથે રૂપાખ્યાન પદ્ધતીમાં કેટલીક સમાનતા જાળવી રાખતાં છતાં સિંધીની સર્માતર એક સ્વતંત્ર બોલી તરીકે પોતાના અસ્તિત્વની પરંપરા આપી. હકીકતે એ સિંધી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષાના સેતુ જેવી બની રહી.

ઉચ્ચારણ

ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ પ્રશિષ્ટ સિંધીના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વરો ગુજરાતી અને મારવાડીની જેમ કચ્છીમાં લુપ્ત થાય છે; સિંધીમાં 'સહ્ડુ' થાય, પરંતુ કચ્છીમાં 'સહ' થાય, જ્યારે ગુજરાતીમાં સાદ થાય. સિંધીમાં બેવડા ઘેષ બંજનો સામાન્ય છે. પણ કચ્છીમાં એકવડા

ઉચ્ચરિત થાય છે, છતાં ગુજરાતી અને મારવાડીમાં એવા પ્રસંગે પૂર્વસ્વરે દીર્ઘ થઈ જાય. સામાન્ય રીતે તેવું કચ્છીમાં બનતું નથી; જેમ કે ઉપરનો કચ્છી 'સહ' શબ્દ છે. કચ્છીમાં 'લગા' સિંધીની જેમ 'લગ્યા' ન થાય, ગુજરાતીમાં 'લાગ્યા' થાય. કચ્છીમાં 'વગો' સિંધીની જેમ 'વગ્ગો' નહિ, ગુજરાતીમાં 'વાગો-વાગો' સિંધીમાં જેમ અઘોષ વ્યંજનો અને અનુનાસિક વ્યંજનો એવડતા નથી તેમ કચ્છીમાં પણ એવડાતા નથી; જેમકે કચ્છીમાં 'હથ્' ગુજરાતીમાં 'હાથ' કચ્છીમાં 'અલ્' અને ગુજરાતીમાં 'આલ્'; કચ્છીમાં 'કન્' ગુજરાતીમાં 'કાન'. ગ્રિયર્સન જણાવે છે તે પ્રમાણે અરબી-ફારસીના 'જવાબ્' અને 'બરવાદ' શબ્દોમાં મહાપ્રાણ્ય તરવ કચ્છીમાં અનુભવાય છે; જેમકે 'જમામ્'-'મર્મ.દ્' એ રીતે લાળી બોલીમાં સંતત્સમ 'વિળ્' શબ્દ કચ્છીમાં 'વોંદ્'. પરંતુ સહાયકારક ક્રિયારૂપોમાં મહાપ્રાણ્યતરવનો અભાવ લાળી બોલીની જેમજ કચ્છીમાં પણ અનુભવાય છે, જેમ કે હી મિલે કુ-લાય્ થિએ-તો, લંઘ્ તે-વિલ્લયો-આ બધું શા માટે થાય છે? ખાંધે લડયે રાખ્યું. આમાં થો-થે ને બદલે સહાયક તો-તે ઉચ્ચારાય છે. લાળી બોલીની જેમ શબ્દારંભે આવતા હ કારનો લોપ થાય છે; જેમકે હો ને સ્થાને હૈ-હૂ ને સ્થાને ઝ-ગુજરાતીમાં 'ઝા' અને પ્રાંતીય 'ઝો' (પેલો); વળી સેળો ને સ્થાને અહંણો-હરણ્ય; રહે-તો ને સ્થાને રહ-તો, રહે છે. સિંધિના ટ અને ટ્ કચ્છમાં જેવા મળતા નથી; જેમકે પુટ્ટુ અને કે પુટ્ટુ નહિ, પણ કચ્છીમાં પુતર્. સિંધી અને વાયવ્ય પ્રદેશોની ખીલ લાપા-બોલીઓની જેમ કચ્છીમાં ઝઠ ને માથે ઝથ્ છે, ઝઠ્ નહિ. મધ્યવર્તી ર કારનો લોપ સહજ રીતે અનુભવાય છે; જેમકે ચારણ-છા ને બદલે ચાયણ્ છા. સરખાવો ગુજરાતી વર્ણો-વચ્ણો, વાર્ણું-વાચ્ણું, બોર્ડો-બોઘડી, શેર્ડી-શેઘડી વગેરે. કચ્છી કેળ્ લગા, નહિ કે કરણ્ લગા, તો હિરેળો (હરણ્ય) ને સ્થાને હૈરળો. ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે આ લાક્ષણિકતા વાયવ્ય પ્રદેશોની છે અને છેક ગુજરાત સુધી વ્યાપક બની રહી છે.

વ્યાકરણ

શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદીએ એમના કચ્છી મધ્યમ વ્યાકરણમાં લેખકના નિવેદનમાં ખાસ ધ્યાન દોર્યું છે કે 'ળ'નો કચ્છીમાં ઉચ્ચાર જ નથી થતો, ટૂંકો 'ડ' બોલાય છે અથવા બહુધા 'ર' જ બોલાય છે: 'હળ'નું 'હર' ઘોષ વ્યંજનોમાં મહાપ્રાણ્યતરવનાં એમણે 'બરાબર'નું 'ભરાભર' અને 'હિંદ'નું 'હિંધ'નાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. સાંસ્કૃતના તાલવ્ય 'શ' અને મૂર્ધન્ય 'પ' ના સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ ગુજરાતની બોલીઓની જેમ ઉચ્ચારણ થતાં જ નથી સાદો 'સ' જ સ્થાન લે છે. 'ક્ષ' ને બદલે 'ખ' જ; જેમકે 'પ્રાક્ષ'નું 'પ્રાખ'; 'લક્ષમણ' નું 'લખમણ', 'લક્ષ' નું 'લખ' કચ્છી સંયુક્ત વ્યંજનોને ગુજરાતી બોલીઓની માફક બરદાસ્ત કરી શકતી નથી, જ્યારે સિંધિમાં સંયુક્ત વ્યંજનોનું પ્રભુત્વ છે, જે કચ્છીની જેમ પંજબીમાં પણ સાદા બની રહે છે.

કચ્છીની 'દ' કારના વિપયની લાક્ષણિકતા એ છે કે સર્વત્ર 'ડ' કાર બોલાય છે. ડાડો, ડિધો, તો અનુનાસિકતાના સંપર્કમાં 'ડ' નો 'ઢ' જેમકે ઉપર બતાવેલો 'પિંડ' નો 'પીંઢ' અને 'ટાંડો' નો 'ટાંઢો'.

કચ્છી હ્રસ્વ ઇકાર-ઉકારની આગ્રહી છે, એટલું જ નહિ, એમાં 'એ' 'ઓ' પણ હ્રસ્વ સંવૃત્ત અર્થાત્ સાંકડા ઉચ્ચરિત થાય છે. તળ ગુજરાતમાં મોટે ભાગે જ્યાં જ્યાં મૂળમાં અઈ કે અઘ્ હોય ત્યાં અર્વાચીન ઉચ્ચારણમાં વિવૃત્ત એ-ઓ સામાન્ય છે, ત્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં ઝાલાવાડ ગોહિલવાડને અપવાદે અંતે ન હોય તેવાં સ્થાનોમાં એ-ઓ સંવૃત્ત-સાંકડા ઉચ્ચારાય, છે, પણ શબ્દોને અંતે આવેલા હ્રસ્વ વિવૃત્ત-પહોળા હોય છે. કચ્છીમાં બધા સ્થાનોમાં હ્રસ્વ સંવૃત્ત-સાંકડા ઉચ્ચરિત થાય છે. લખવામાં 'કિતરી' પણ ઉચ્ચારમાં 'કેતરી'-તદ્દન સાંકડો એકાર.

સજીવ કચ્છી

કચ્છી અઘાપિ સજીવ છે, એનું લોકસાહિત્ય વિપુલ પ્રમાણમાં લોકોના મુખ પર વહેતું રહ્યું છે. સંગ્રહ પ્રમાણમાં ખૂબ ઓછો થયો છે. સાથે નળિયાના એક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન લાલજી જોશીએ 'ઝારાનું'

યુક્ત' અને એવી ખીજી પદમય તેમજ નાટકોના રૂપમાં ગદ્યમય રચનાઓ કરી છે. આમાં કચ્છીની એક ભાષા તરીકેની ક્ષમતા ઉપસી આવે છે. સજીવ હોઈ એનો શબ્દસમૂહ નાનો નથી. અને એની ભાષા તરીકેની ક્ષમતા એમાં સ્પષ્ટ થાય છે. સંસ્કારી જાહેરને કેન્દ્રમાં રાખીને જોઈએ તો એના લગભગ સત્તર જેટલા પ્રકાર ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાન્તોમાં અને જાતિઓમાં જોવા મળે છે. મુંદ્રા અને માંડવી તાલુકાના ઓસવાળોમાં જે બોલીઓ અલગ તરી આવે છે, તો કચ્છમાં આવી વસેલા કાયસ્થોની બોલી વિશિષ્ટ રીતે જુદી તરી આવે છે. શ્રી કીર્તિકિશોર અમૃતલાલ મહેતા, એડવોકેટ પાસેથી અંબારમાં લીધેલો નમૂનો જોવો કે, 'એક વખત જંગલમે' સંસલેને કાયબો મલ્યો. સંસલે ક્યાં દે કે કાયબાભાઈ કેથ જાંય તો ? કાયબે ક્યાંદે : હેથથી

થોડેક છેટે તરાવ આય. એત માંયા સગા રહેતા તેના મલવા જાંતો.'

આજ વાક્યો ચાલુ કચ્છીમાં :- 'હિફ્યાર જંગલમે' હકડે સંસલે કે કાયબો મલ્યો. સંસલે ચંઈ: કાયબા ભા, કિંડા વિજોંતા ? કાયબો ચંઈ: હિડાંથી હુફક છેટે સંમે તરા આય તડા મુંજે સગો રેતો તેં કે મીલેલાય વિજાતો.'

તાલવ્ય 'બ' અન્યત્ર 'ન' ની નજીક ઉચ્ચારાય છે. પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાટિયા-મેમણો-મુસ્લિમ-સિંધીઓ વગેરેમાં 'ન' જું બાહુલ્ય છે. 'વિનાતો' 'વિનેતો' જેવાં રૂપ.

(આકાશવાણીના સૌજન્યથી)

(સરનામું : 'વિદ્યાવાચસ્પતી', મધુબન, ઐલિસપ્તીજ અમદાવાદ-૬)

લગ્ન પ્રસંગોની અને અન્ય તમામ પ્રકારની ફોટોગ્રાફી માટે
વિવેકી, વિનયી અને જરૂરીઆત જેટલા જ ફોટા લેવા માટે
કેળવાયેલ સ્ટાફ ધરાવતો સ્ટુડીઓ...

રાજરત્ન
ફોટોઝ

૩૦૬, સૈયા હાઉસ,
૨૭૦, નરશી નાથા સ્ટ્રીટ,
ભાતખંબર,
મુંબઈ-૬.

ફોન : ૩૩૮૩૮૭

ટ્રીક ફોટોગ્રાફીની કુશળતા જોવા સ્ટુડીઓમાં આવ્યમ નિહાળવા નિમંત્રણ છે.

નવો અભ્યાસ પ્રકાશ પાડે છે :

'કચ્છ કલામ'ના સંપાદક

શ્રી માવજીભાઈ કે. સાવલા

કચ્છી બોલીની વિશેષતાઓ

કહે છે કે ઋષિતું કુળ અને મૂળ નદીતું શોધવાનો પ્રયાસ ન કરવો. ભાષા પણ એક નદીના પ્રવાહ સમાન છે એક મહા નદીનો પ્રવાહ જેમ વહેતો જાય છે તેમ એમાં બીજા અનેક નાના પ્રવાહો ભળતા જાય છે અને એ પ્રવાહ મહા પ્રવાહ બને છે. તે વળી ક્યાંક એ એક જ પ્રવાહમાંથી ભૌગોલિક અવરોધોને કારણે જુદા જુદા અનેક ક્ષાંટાઓ થઈ સ્વતંત્ર નદી તરીકે નામ અને સંજ્ઞા ધારણ કરી લે છે અને પોતાની આગવી વિશેષતા અને લાક્ષણિકતા પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

સંસ્કૃત કુળની ભાષાઓ જેતાં આ હકીકતની પ્રતીતિ થાય છે. ગુજરાતી હોય કે મરાઠી, તામિલ હોય કે બંગાળી, સિંધી હોય કે પંજાબી કચ્છી હોય કે કોંકણી. પરંતુ એ બધી ભાષાઓમાં એક જ ઉગમ સ્ત્રોતને કારણે કેટલીક સમાનતા હોવા છતાં પણ સૌ સૌની આગવી વિશેષતા પણ હોય જ. ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક સામાજિક અને રાજકીય પરિબલો આમાં મહત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે.

કચ્છમાં સમા રાજપૂતો નવમી સદીમાં સિંધથી આવ્યા, ત્યારે અહીં વસતા લોકોનો મોટો ભાગ ગુજરાત, મારવાડ, સિંધ અને થરપારકરથી સ્થળાંતર કરીને આવેલ પશુપાલકોનો હતો. તેઓ તત્કાલીન ગૌર્જર અપભ્રંશનો પ્રાંતિય સ્વરૂપે ઉપયોગ કરતાં હતા. સમા

★ કચ્છી ભાષાનાં

મિતાક્ષરીપણાની લાઘવતા

અને અનેકાર્થી ક્ષમતા

સુખદ આશ્ચર્યજનક છે

રાજપૂતો એ સિંધથી લાવેલ વ્રાયંડ અપભ્રંશ અને આ સ્થાનિક પશુપાલકોની વિવિધ પ્રાંતિય ગૌર્જર અપભ્રંશનો જે ક્રમિક સમન્વય થતો ગયો. તે પરથી જ કચ્છી બોલીતું આજતું નિશ્ચિત સ્વરૂપ બંધાયું. સિંધીની સમાંતર વિકસેલી કચ્છીઓ સિંધ સાથેના અનેક સદિઓની વ્યાપાર વિનિમય અને સંદેશ વ્યવહારની સુલભતાને કારણે સિંધી સાથેતું સામ્ય જળવી રાખ્યું. છતાં પણ સિંધીની સમાંતર એક વિશિષ્ટ સ્વતંત્ર બોલી તરીકે પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન જળવી રાખ્યું. શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રીએ યોગ્ય જ કહ્યું કે 'હકીકતે કચ્છી બોલી એ સિંધી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષાના સેંતુ જેવી બની શકે. ગિઅર્સને કચ્છીને સિંધી ભાષાની એક બોલી તરીકે નોંધી છે. પણ શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રી એ વધુ ઉડા સંશોધનના આધારે સ્પષ્ટ મત આપ્યો છે કે કચ્છીએ સિંધીમાંથી ઉતરેલ સિંધીની શાખા નથી પણ સિંધી ભાષાની ભગિની ભાષા છે. મૂળ વ્રાયંડ અપભ્રંશમાંથી વિકાસ પામેલ એ સમાંતર ક્ષાંટાઓ તે કચ્છી અને સિંધી.

‘બાર ગાઉએ બોલી બદલાય’ એ ન્યાયે ખાવડા-નખત્રાણ, મુંદ્રા, માંડવી, અબડાસા અને અંબરમાં બોલાતી કચ્છીમાં ઉચ્ચારણ ભેદો અવશ્ય બેવા મળે છે. સાથે સાથે કચ્છીની એ વિશેષતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે કે ચરોતર સુરત બનાસકાંઠા ઝાલાવડમાં બોલાતી ગુજરાતીના ભેદ જોડેલા આ ઉચ્ચારણ ભેદ ઉચ્ચ નથી. આતું કારણ એમ માની શકાય કે કચ્છ આખાના વ્યાપાર અને અન્ય પ્રદેશો સાથેના સંપર્કનું કેન્દ્ર એક જ માંડવી બંદર હતું. વળી કેટલીક અદ્ય સંખ્યક જ્ઞાતીઓ દુર દુરનાં ગામો સાથે લગ્નવ્યવહાર સંબંધે સંકળાયેલા હોતાં કચ્છી બોલીનું સર્વસામાન્ય સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું છે. તેમ છતાં એક હકીકત સ્પષ્ટ વર્તાય છે કે જેમ-જેમ પશ્ચિમ તરફ (ખાવડા-બંની) જઈએ તેમ-તેમ સિંધી શબ્દો અને ઉચ્ચારણોનું પ્રાચુર્ય વધતું જાય છે. અને જેમ-જેમ પૂર્વ કચ્છ તરફ જઈએ તેમ-તેમ ગુજરાતીની અસર વધુ ને વધુ પ્રગાઠ દેખાતી જાય છે. વાગડમાં ગુજરાતીનો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ દેખાય છે. શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદી આતું કારણ વાગડમાં ચાવડા વંશના રાજાઓના ૧૧મી સદી અને ૧૨મી સદી દરમિયાનના શાસનને માને છે. અને આ પરિબળને કચ્છી ઉપરના ગુજરાતીના પ્રભાવને કારણજૂત માને છે.

ગીઅર્સન ‘લીંગવીરટીક સર્વે ઝોફ ઇન્ડીયા’માં કચ્છી બોલીના એ મુખ્ય ભેદ નોંધે છે. એક તો સામાન્ય પ્રચલિત કચ્છી અને બીજી કાયસ્થી કચ્છમાં અત્યારે કાયસ્થોની વસતિ લગભગ ૫૦૦

જોડેલી છે. કાયસ્થી સ્પષ્ટપણે કચ્છી ગુજરાતી અને મારવાડીનું મિશ્રણ છે કાયસ્થીનો એક નમુનો આપણે જોઈએ.

હેક ગઢી ડોસી રી નજર થક તડે. અખીઆં સજીઆં કરાપે સાડું હેક વૈધના હકલ કરાયા ધી ને આયધી રખે એતો વડાડ ક્યાંધી કે...

અર્થાત એક ધરડી ડોસીની નજર કમજોર થઇ ત્યારે આખો સાજી કરાવવા એક વૈધને તેડાવ્યો અને એક સાક્ષી રાખીને એવો કરાર કર્યો કે વગેરે...

ઉચ્ચારણો અને વ્યાકરણ દૃષ્ટીએ જોઈએ તો કચ્છીની કેટલીક વિશેષતાઓ સ્પષ્ટપણે જુદી તરી આવે છે.

કચ્છીમાં નરબતી અને નારીબતી એ બેજ લિંગ છે. જ્યારે ‘ગુજરાતી સંસ્કૃત’ અંગ્રજી આદીમાં ત્રણ લિંગ છે, પૂર્વલિંગ, સ્ત્રીલિંગ, અને નપુંસક લિંગ, અત્રે એ ખાસ નોંધનીય છે કે, આપણી રાષ્ટ્ર ભાષા હિંદીમાં પણ કચ્છીની જેમ બેજ લિંગ છે પૂર્વલિંગ અને સ્ત્રીલિંગ દા. ત. જોઈએ તો ગુજરાતીમાં કેવો, કેવી કેવું એ ત્રણ લિંગોના ઉદાહરણ છે જ્યારે કચ્છીમાં માત્ર કેવો-કેડી, દા. ત. માલ કેવો આય? હાય કેડી આય ઘોડી કેડી આય? અર્થાત્ માલ કેવો છે. હાસ કેવો છે ઘોડી કેવો છે. અલબત્ત અહીં એ નોંધવું રસપ્રદ થશે કે કચ્છીમાં કેટલાક શબ્દોનું બહુ વચન રૂપ નાન્યતર જ્ઞાતનો આભાસ ઉભો કરે છે.

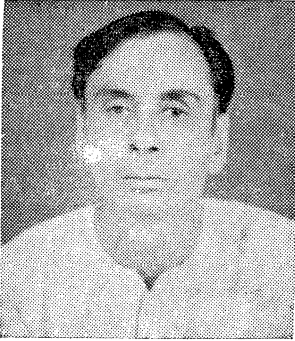
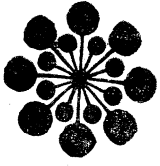
* બનારસી * સિલક * ભરતકામ
* ઘરચોળા * પટોળા * બોડ'રે

સુંદરમ્ [એર-કન્ડીશન્ડ શો-રૂમ]

૧૮૯-૧૯૧, કાલબાદેવી, કોટન એક્સચેન્જની બાજુમાં,

સુંબઈ-૪૦૦-૦૦૨.

ફોન : ૩૧-૯૨૯૨

શ્રી માવજી કે.

સાવલા (ઉ. વ. ૪૬, જન્મ તુંબડી-મુન્દ્રા, કચ્છ), મુંબઈની રૂઢવ્યા કોલેજ; આદિ-પુરની તોલાણી કોલેજ અને રાજકોટની ધર્મેન્દ્ર કોલેજમાં અભ્યાસ કરીને તત્વજ્ઞાનના વિષય સાથે બી. એ. (૧૯૬૬) અને

(૧૯૬૮ માં) એમ. એ. થયેલા છે.

વ્યવસાયે વેપારી શ્રી સાવલા આદિપુરની તોલાણી આર્ટ્સ કોલેજમાં તત્વજ્ઞાનનાં અધ્યાપક તરીકે પણ કામ કરે છે. અભ્યાસ ચિંતન ઠસોઠસ 'ભારતીય દર્શન' પરિચય-પુસ્તિકાનાં લેખક શ્રી સાવલાનાં વાર્તાવાણો આકાશવાણી જુજ કેન્દ્ર અવારનવાર રજુ કરે છે. ગાંધીધામ રેટરી ક્લબનાં ઉપપ્રમુખપદે રહી ચૂકેલા શ્રી માવજીભાઈ સાવલા કચ્છી ભાષા અને સાહિત્યના ઉત્કર્ષ અને સંશોધનને વરેલ સામયિક 'કચ્છ કલામંના તેજસ્વી સંપાદક પણ છે. ગાંધીધામથી પ્રસિદ્ધ થતા આ સામયિકને શ્રી સાવલાએ, કચ્છી ભાષા અને તેના સાહિત્યને પ્રાણવાન બનાવી, વિકસાવવા અને કચ્છી સાહિત્ય પ્રત્યે નવૃત્તિ કેળવવાનાં અત્યંત આવકારદાયક પ્રયત્નો, હામ અને હિક્કાજતથી એક અસરકારક સંસ્થામાં જ ફેરવી નાંખ્યું છે. કચ્છી સાહિત્ય સંમેલનનાં સફળ આયોજન પાછળ શ્રી સાવલા અને તેમના નિકટવર્તી સાથીઓનો જ મહત્વનો ફાળો રહ્યો છે.

'કચ્છ રચના'નાં આ કચ્છી-ભાષા ગૌરવ વિશેષાંક પાછળનું એક વગદાર પ્રેરણાબળ અને મોટા ટેકારૂપ પણ શ્રી માવજીભાઈ સાવલા જ છે. શ્રી સાવલાનો મૈત્રી સંબંધ માણવા જેવું એક લહાણું છે. (સરનામું : N-45, ગાંધીધામ, કચ્છ).

દા.ત. ધી	અહુવચન	ધીયરુ'	અર્થાત્ દિકરીઓ
ધોડી	,,	ધોડિયુ'	ધોડીઓ
બકરી	,,	બકરીઉ'	બકરીઓ
ગાં	,,	ગાંયુ'	ગાયો
લઠ	,,	લઠુ'	લાકડીઓ
મે	,,	મેયુ'	મેસો
કોરી	,,	કોરીઉ'	કોરીના સિક્કાઓ
છખીઉ'	,,	છખીનુ'	છખીઓ

કચ્છીમાં 'હ' અક્ષરનું સ્થાન મોલાવાળું જણાય છે. 'હ' કદી શબ્દની મધ્યમાં બેસતો નથી. કોઈ પણ શબ્દમાં 'હ' પ્રારંભે હેઈ શકે પણ મધ્યમાં હરગીજ નહીં. 'હ' જ્યારે શબ્દને અંતે આવે ત્યારે તેનો લોપ થાય છુ "આ વિશેષતા સૌ પ્રથમ સ્વ. ભાષાશાસ્ત્રી જેઠમલ શરરામ ઠક્કરે નોંધી છે." 'હ' ને શબ્દની વચ્ચે હોય ત્યારે 'હ' નો લોપ થઈ એની સ્વર માત્રા આગલા અક્ષરમાં બળે છે. દા. ત

શહેર = શેર	રહેમ = રેમ
બહાર = બાર	સહજ = સેજ
લહેમે = લેમે	મહેમાન = મેમાન
લહેર = લેર	વિવાર = વિવા
વહેમ = વેમ	પાદશાહ = પાદશા

ઉચ્ચારણોની બાબતમાં આ નિયમ કેટલીકવાર વિશેષ નામોનો પણ લાગુ પડેલ જોવામાં આવે છે. દા.ત.

અહમદ = આમદ
રહમદ = મામદ
લહેરચંદ = લેરચંદ

'હ' નો મધ્યભાગે થતો લોપ અન્ય કોઈ ભારતીય ભાષામાં હોવાનું જાણ્યું નથી. કચ્છીની સૌથી નિકટની સિંધી ભાષામાં પણ 'હ' શબ્દની મધ્યભાગે વપરાય છે. શબ્દને અંતે જો 'હી' આવે તો તેનું સ્થાન લે છે, જેમ કે,

લોહી = લુ
શાહી = શાધ
ડાહી = ડાધ

કચ્છી વ્યંજનોમાં દડાનો 'દ' નથી. એની જગ્યાએ એક જ ડગલાનો 'ડ' વપરાય છે. દા. ત.

દાદા = ડાડા

દાળિયા = ડારિયા

સાદ = સડ

કેટલીક વાર મૂળ લાપાના દડાના 'દ'ને સ્થાને 'ધ' આવે છે.

દરિઓ = ધરિઓ

યાદ = યાધ

ચાદર = ચાધર

નિંદર = નિંધર

અંદર = અંધર

અદા = અધા

કચ્છીમાં 'સ' માત્ર સગડીનો જ 'સ' છે જ્યારે તાલવ્ય 'શ' અને મૂર્ધન્ય 'ષડ કચ્છીમાં નથી. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીના મતે તો ગુજરાતીમાં પણ ઉચ્ચારમાં એક જ સગડીના 'સ'નો ઉચ્ચાર ધણું ખરું થાય છે. જ્યારે મુર્ધન્ય 'ષ' અને તાલવ્ય 'શ'માં લખવામાં જ રહ્યા છે જે કે આ વિધાન વિવાદસ્પદ ગણાય, તેવી જ રીતે કચ્છમાં 'જ' એક જ જમરખનો 'જ' છે. ઝખલાનો 'ઝ' નથી.

કચ્છમાં 'ળ' નથી વપરાતો. તેની જગ્યાએ સામાન્ય રીતે 'ડ' વપરાય છે જેમ કે તાળુ=તાડો, પણ કેટલીક વાર 'ળ'નું સ્થાન 'ર' લે છે. દા. ત.

કાગળ = કાગર

પાળ = પાર

હળ = હર

પાળિયા = પારિયા

ફળ = ફર

દાળિયા = ડારિયા

સંયુક્ત વ્યંજન ગુજરાતીની બોલીઓની માફક કચ્છીમાં પણ લાગ્યે જ જોવા મળે છે જ્યારે સિંધીમાં

સંયુક્ત વ્યંજનોનું આહુત્ય હોય છે. આ ખાખતમાં પંજાબી કચ્છની સાથે સામ્ય ધરાવે છે. દા. ત.

દ્રાક્ષ = ધ્રાખ (ધરાખ)

રક્ષ = રખ

લક્ષમણ = લખમણ

પ્રક્ષાલ = પખાલ

સિંધી સાથે કચ્છીની તુલના કરતાં ત્રણ ખાખતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચે છે. એક તો સિંધીમાં અરબી અને ફારસી શબ્દોનું પ્રાચુર્ય કચ્છી કરતાં ધણું વિશેષ દેખાય છે. જેનું કારણ સિંધમાં દીર્ઘકાળનું મુસ્લિમ શાસન અને અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનું આધિપત્ય ગણી શકાય. બીજી વિશેષતા આપણે જોઈ ગયા તે જોડાક્ષરો. સંયુક્ત વ્યંજનોનું સિંધીમાં આહુત્ય છે. જ્યારે કચ્છીમાં આ તરવ નહિવત છે.

ત્રીજી વિશેષતા નામને છેડે આવતા સ્વરનો પુરો ઉચ્ચાર. આ વિશેષતા સિંધને ગુજરાતી કચ્છી, મરાઠી, હિંદી, પંજાબીથી સ્પષ્ટ પણે જુદી પાડે છે દા. ત. સિંધીમાં રામ, ગોપાલ, કિશન, હરિદાસ ખાનચંદ મુલચંદ હરિશ.

જ્યારે કચ્છીમાં અને ગુજરાતીમાં સુદ્ધા નામને છેડે આવતો સ્વર લખાય છે, પણ ઉચ્ચારમાં પડતો મુકાય છે. દા. ત. રામ ગોપાલ કિશન હરિદાસ ખાનચંદ્ર મુલચંદ્ર હરિશ વગેરે. હસ્ત, ઈકાર, ઉકારમાં સંવૃત ઉચ્ચાર ખાખતમાં સિંધી અને કચ્છીમાં પુરા સામ્ય જોવા મળે છે. દા. ત. કિત્તે ઉત્તે અર્થાત ક્યાં, ત્યાં હિંડાં, = અહિં. નિત્ = નિલ, સિજ = સુરજ.

કચ્છી બોલીનાં મિત્રાક્ષરીપણાની, તેની લાઘવ શક્તિની શ્રી કુલેરાય કારાણી એ ખાસ નોંધ લીધી છે. એકાક્ષરી શબ્દો આ હકીકતની પ્રતિતી આપે છે દા.ત.

કુંમકુંમ ❀ ગુલાલ ❀ ડોંગૂલ ❀ સીંદૂર

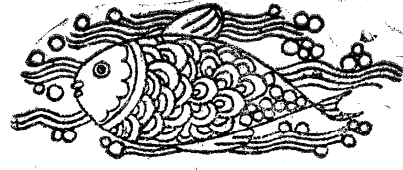
અને લોખાનના ઉત્પાદક

શાહ દેવચંદ જયંતિલાલ

ચોરટ બોક્ષ નં. ૭૩

અમરાવતી. (મહારાષ્ટ્ર)

ગાય = ગોં	ભાઈ = ભા
ભેંસ = મે	ફરિયાદ = ધાં
નહિ = ને	અભિમાન = ફે
દિવસ = ડોં	ભભકો = ઠા
પિતા = પે	સિંહ = સિં
પવન = વા	પૂત્રવધુ = તોં

ઓલી અને ભાષા વચ્ચેનો ભેદ સુક્ષ્મ છે અને વિવાદારપદ પણ છે. સાહસિક ચર્ચા દરમિયાન એક ભાષા શાસ્ત્રીએ કહેલ કે જે ભાષામાં એક જ શબ્દના અનેક પદ્યો મળી શકે તે ભાષા અને જ્યાં એક શબ્દનો એક જ અર્થ મળતો હોય તે ઓલી. કચ્છીમાં અનેકાર્થી શબ્દોનો જરાય તોટો નથી જ. દા. ત. નો શબ્દનો અર્થ જોઈએ તો, નવની સંખ્યા, ખીજો અર્થ છે નથી, ત્રીજો અર્થ છે પુત્ર વધુ.

સ્વ જેઠમલભાઈ ઠક્કરનું એક પુસ્તક કચ્છીની અનેકાર્થી ક્ષમતાને પરાવીકાપ્ટાએ લઈ જાય છે, એક જ રાસ શબ્દના જુદા જુદા અર્થો આમાં પ્રયોજ્યા છે.

રાસ થકી જેતર હલો રાસ થકી વેપાર,
રાસ થકી સુરભી બાને, હિરસે' નર ને નાર

અર્થાત્ રાસ થકી બળદો ચાલે, રાસ એટલે કે ધન રાશિ વડે જ વેપાર ચાલે, અને રાસ અર્થાત્ રાસુડાં થકી જ ગરબીઓ જામે એવી રીતે એક જ રાસ શબ્દ ત્રણ જુદા જુદા અર્થમાં અહિં પ્રયોજાયો છે.

અભિવ્યક્ત ક્ષમતાની દૃષ્ટીએ જોઈએ તો કચ્છી ભાષામાં સામાન્ય રીતે વીરરસ, રૌદ્રરસ સવિશેષ ખીલી ઉઠે છે. શાંતને વૈરાગ્ય રસ એમાં એટલા જામતા નથી. કવિ રાઘવજી અને કવિ કરસનદાસે બધાં જ સંસ્કૃત છંદમાં વિવિધ વિષયો ઉપર કચ્છી કવિતા ધારાને સખળપણે વહાવી છે. કચ્છી નાટકો આજે પણ નવરાત્રીમાં ફેટલેક કેકાણે ભજવાય છે. તાજેતરમાં જ

**અભિવ્યક્ત ક્ષમતાની
દ્રષ્ટિએ વીરરસ અને
રૌદ્રરસ કચ્છીમાં
સવિશેષ ખીલી ઉઠે છે**

શ્રી કારાણીએ જામ અખડો અને જગડુ દાતાર આ બે નાટકોમાં કચ્છી ઓલીની આગવી વિશેષતા અને અભિવ્યક્તી તાકાતનો પરચો આપ્યો છે. થોડાક સમય પહેલાં જ મુંબઈના અવેતન કલાકારોએ ભજવેલ નાટક 'જખૂડે કે જેકપોટ લગો' ને ભારે સફળતા મળેલ. ઉર્મી કાવ્ય માટે પણ કચ્છી પૂરી અભિવ્યક્ત કીમત ધરાવે છે જે કવિ તેજની આ એક જ પકિત પૂરવાર કરે છે.

વન ભન્યો કાનુડો, ને રાધા ભનઈ વસંત.

હૈયે હૈયે સે ભલ્યો, ઉડયો પ્રેમજો રંગ,
સાદા સરળ થોડાક શબ્દોમાં જ કવિએ વસંતની બહારનું મનોહર ચિત્ર ખડું કર્યું છે. એટલું જ નહીં પણ કાનુડો અને રાધા એ બે પ્રતિકો યોજીને વારચાર્થ લક્ષ્ય અને વ્યંગાર્થ ત્રણેને કવિએ સાધ્યું છે.

આખરે સંત મેંકણુદાદાનું એક પદ યાદ કરીએ,
મું ભાયો તડ હિકડો,
તડ લખ હજાર
જુકો જિતા લંગેઓ
ઉ ઉતા થેઓ પાર

મને એમ હતું કે ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા માટે એક જ કિનારો-એક જ માર્ગ હશે, પણ મેં અનુભવે જોયું કે જે હજારોને લાખો માર્ગો-સંપ્રદાયો છે. પણ ટોઈપણ વાટે તે પ્રાપ્ત થઈ શકશે, ગમે તે કિનારે પહોંચીને પાર થઈ જાય છે.

તેવી જ રીતે ભાષાઓ તો અનેક છે. અને રહેવાની. માનવસંવેદનોને વ્યક્ત કરવાનું અને અનુભવનો વિનિમય કરવાનું વાહન તે ભાષા છે અને એ અભિવ્યક્ત કોઈપણ ભાષા મારફત થઈ શકે છે. જેમ નદીનો પ્રવાહ અનેક અવરોધોને દુર કરતો આગળ વધતો જાય તેમ.

(‘આકાશવાણી’ના સૌજન્યથી)

કચ્છી વ્યંજનની આરાક્ષરીમાં, ગદ્યના 'ગ'નું સ્થાન ઉભું અને પદ્યના 'પ'નું સ્થાન રરમું હોવા છતાં સર્જનસંપાદનની વિપુલતામાં પદ્ય મેદાન મારી ગયું છે અને ગદ્ય પાછળ રહી ગયું છે.

પણ, કચ્છી ભાષા માટે આ નવું નથી. આમ જોઈએ તો ભારતની ધણી ભાષાઓની જનની એવી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ પદ્યસર્જન પહેલું આવે છે; વેદ, વેદાંગ. રામાયણ વગેરે વહેલાં રચાયેલાં છે. હિન્દીમાં પણ ગદ્ય મોડેથી વિકસ્યું છે. કચ્છીગદ્ય પણ અન્ય ભાષાઓ જેવી જ પ્રક્રિયામાંથી પ્રસાર થઈ રહ્યું છે, મતલબ કે ગદ્યસાહિત્યના સર્જનમાં એ પાછળ રહી નથી ગઈ, પણ એ એક સામાન્ય પ્રક્રિયા જ છે.

આટલા પ્રાર્થાવિક પછી હવે ગદ્યલેખનની સમસ્યા તરફ વળીએ :

સમસ્યા શબ્દ લઉં છું ત્યારે મનોમન એક પ્રશ્ન થાય છે કે, ખરેખર કચ્છી ગદ્યલેખન એક સમસ્યા છે ખરી ? જો સમસ્યા નથી, કે કંઈ મુશ્કેલી નથી તો પદ્યને મુકાબલે એનું સર્જન અદ્યપ કેમ છે ? અથવા ગદ્યલેખનસંપાદન હજી વિશાળ ફલક પર કેમ નથી થયું ?”

એમ પણ વિચાર આવે છે કે “ગદ્યલેખનને જો લિપિ અથવા જોડણીની સમસ્યા હોય, તો તો પદ્યલેખનને માટે પણ એજ સમસ્યા બની શકે. અને

લેખક : શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદી

કચ્છી ગદ્ય સાહિત્ય સમસ્યા અને વિવાદ

શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદી

કચ્છના અગ્રિમ કચ્છી કવિ અને વિરલ વ્યાકરણશાસ્ત્રી, કચ્છી ભાષાના પ્રથમ વ્યાકરણના તેમજ વિદ્વત્તાસભર 'કચ્છી ધાતુકોશ'ના લેખક; ૩-૪ કાવ્યસંગ્રહો પ્રકાશિત કર્યા છે-કૃષ્ણચરિત ઉપર મધુર, ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો રચનાર અને 'ગીતા સાર' અવતારનાર ઉત્તમ અનુવાદક ઉપરાંત અચ્છા હાસ્યકવિ પણ છે. કચ્છી ભાષામાં એમના જેટલું માધુર્ય ઓછા સર્જકોએ રેલાવ્યું હશે.

(સરનામું : હવેલીચોક, કંસારાખઝાર, માંડવી, કચ્છ)

૨-લિપિ અને ૩-જોડણી :

અસાર સુધી ૩૬ થયેલી લિપિ વડે પદ્યનું નાવ સફર કરી ચૂક્યું છે એટલે એનો અહીં વિશેષ ઉદ્દેશ્ય નહિ કડું. પણ જોડણી વિશે થોડીક ચર્ચા કરીશ :

અત્યારે કચ્છીમાં લખતા નવોદિતોનો ઉત્સાહ આદર માગી લે છે પણ જુદા પડતા કચ્છી ઉચ્ચારોને. ૩૬ લિપિમાં કેમ મૂકવા તેની કોઈ વ્યવસ્થિત માર્ગદર્શિકા અને તે માટે કોઈ અલગ પ્રેમ ન હોવાને કારણે કેટલીક ક્ષતિઓ તેમાં રહી જાય છે. આ ક્ષતિ મુખ્યત્વે વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર ગૂ, બૂ, અને ડૂ, વિશિષ્ટ સ્વર ઈ, ઉ, અનુનાસિક હ, ઝ અને એક અપાનુસ્વાર ૃ પરત્વે જોવામાં આવે છે. આમાંના પ્રથમ પાંચને બિન્દીથી અલગ દર્શાવી શકાય.

બિન્દી વિના,
જર તે જર બની જાય છે,
ગાલનું ગાલ થઈ જાય છે;
પડુમાંથી પડ આવી પડે છે,
મડું મગ છપાય છે; અને
લખનું લખ વંચાય છે !

અપાનુસ્વાર ૃ વિના,
'ખિલ્લે ખિલ્લે' ક્યાંતો ખિલલે ખિલલે
ક્યાંતો ખિલલે ખિલલે
સ્વરૂપે ખીલી નીકળે છે.

એક ખીજી વાત : કચ્છી ભાષામાં નાન્યતરજ્ઞતિ નામપરત્વે નથી. પણ ક્રિયાવાચક કે તેના વિધ્યથના સ્વરૂપમાં અંતે 'ઉ' આવે તો તેથી કંઈ ધાતુની નાન્યતરજ્ઞતિ બની જતી નથી. જેમકે ચોણું, ડીણું, ગિનણું વગેરે. આમ લખવાથી કંઈ ગુજરાતીની નાન્યતરજ્ઞતિ નાનું મોટું, કેવું, એવું આવી જતું નથી. છતાં એક નાનકડા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે આથી કચ્છીમાં નાન્યતરજ્ઞતિનું ૩૫-Form તમે લાવી મૂકો છો : નીચેની પંક્તિઓમાં તે જોઈ શકાશે.

અજ મૂકે આયો સોણો,
આંકે કુરો ચોણો ?

કચ્છીગદના સર્જકે આ વિચારવું રહેશે.
ઉચ્ચારલેખન માટે હજુ એક વિશેષ પાસું તપાસીએ :

માનવના ગળામાંથી નીકળતા ઉચ્ચારની સ્વાભાવિકતાને લક્ષમાં રાખી સંસ્કૃત ભાષામાં સન્ધિ પ્રકરણ યોજવામાં આવ્યું છે. આને લક્ષમાં લઈ ગુજરાતી જોડણી કોશમાં કેટલાક નિયમો સ્થાપવામાં આવ્યા છે. કચ્છીભાષામાં પણ આવી જ રીતે મૂળભૂત રીતે નિયમો પ્રવર્તે છે જ, પણ તેમને સુગ્રથિત કરી કોઈ ગ્રંથમાં સ્થાપવામાં આવ્યા નથી જેમકે શબ્દની મધ્યમાં હ્રસ્વ ઈની પછી 'ય' જ મૂકાય. ઉ. ત. હથિયાર, સતિયા, ભઠિયારો, સતિયે કે,

કચ્છી ગદ્યલેખકે આ ભૂમિકા પણ તપાસવાની રહેશે.

મહમના ગ્રીયર્સને કચ્છીના અંશતા ભાષાવૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ પછી એવું તારણ કાઢ્યું છે કે, કચ્છીમાં ફોનેટિક દ્વિરૂપિત નથી. મતલબ કે જોડાક્ષર ને પણ, વર્ણનો દ્વિર્ભાવ નથી. જેમ કે રખ્યો હટ્ટ્યો વગેરે. અહીં ખૂ કે ટ સ્વરરહિત છે અને ડબલ ખૂ કે ટ નથી ટૂંકમાં,

ખખખ નહિ પણ બખ, લડ્ડ નહિ પણ લઈ,
ભિત્ત નહિ પણ ભિત, એમ લખાવું જોઈએ.

આમ કહીને, અહીંથી, કચ્છી શબ્દોની કોઈ જોડણીનો નિયમ હું આપી રહ્યો નથી, કે એવી ઘૂંટતા કરતો નથી, પણ મધ્યગત વ્યંજનને અર્ધ અને પછી એક એમ લખતાં પહેલાં કેટલીક સાવચેતી કચ્છીના ગદ્યલેખકે રાખવી પડશે એમ આનો કથનાર્થ છે.

આની વિશેષ છણાવટ કચ્છી-ગદને સરળતા કરી આપશે એમ લાગે છે.

૪. પ્રેસ :

પ્રેસ એક એક એવી ટેકનિક વસ્તુ છે કે જેની કચ્છી ભાષાને અત્યારે ઉગ્ર જરૂરિયાત છે. ભવિષ્યમાં સ્વીકૃત લિપી બનશે, ત્યારે પણ પોતાના આગવા પ્રેસ વિના કચ્છી ગદ્ય કે પદ્ય સ્વ-સ્વરૂપે ખીલી શકશે નહિ.

૫. ગદ્ય રચનાને આવકારતાં સામયિકો :

ઘડીભર માની લખણે કે કચ્છીમાં પુષ્કળ સાહિત્ય ગદ્યમાં લખાવા માંડ્યું, તો પણ તેને પ્રગટ કરનારાં

માસિકો આપણા “કચ્છ કલામ” સિવાય કેટલાં ? સર્જન પોતાની અભિવ્યક્તિ લોકો સમક્ષ કષ્ટ રીતે કરશે ?

ખરેખર તો આ પ્રશ્ન માટે “કચ્છ-કલામ”ના પરિવારે અને “કચ્છી ભાષા વિકાસ સભા” એ અને કચ્છીનો ઉદ્ધરણ ચાહતી સંસ્થાઓએ તેમજ વ્યક્તિઓએ સહિયારો અને સામુહિક પ્રયાસ કરવો જરૂરી છે.

૬ સમાજનો અભિગમ

સર્જન એ મૂળે નિબનંદ માટે છે. મારા અમુક સર્જન પ્રત્યે સમાજનું વલણ શું હશે એ વિચારતું સર્જનમાં બહુ મહત્ત્વ હતું નહિ. મરમટ કહે છે : કાવ્ય કરે કવિ કોવિદ નિજ મન માનસને નિર્મળ કરવા. પણ તોયે એમાં પરલક્ષિતા આવી જ જાય છે. આવી ગઈ છે.

કચ્છી ગદ્યરચના પ્રત્યે સમાજ કેવું વલણ દાખવે છે કે દાખવશે એ મહત્ત્વનું છે. જ્યાં સુધી, જેમની માતૃભાષા કચ્છી છે એવો સુશિક્ષિત વર્ગ પોતાના આળંકારને ધરમાં કચ્છી બોલવાની ટેવ નહિ પાડે, ત્યાં સુધી કચ્છી ગદ્યના ભાવિરસજોની સંખ્યા જ ઘટતી જશે એવો ભય રહે છે. આથી ગદ્ય-રચનાનો સવાલજ આપોઆપ ઉકેલાઈ જશે એવી ભીતિ રહે છે ! જેમને

કલમની ફાવટ છે. જેમની હથોડી બરાબર બેસી ગઈ છે અને વળી જેમની માતૃભાષા પણ કચ્છી છે એવો સુશિક્ષિત વર્ગ કચ્છીમાં જ લખવા જ્યાં સુધી પ્રેરાય નહિ, ત્યાં સુધી આપણા ગદ્યની પાટી કદાચ અર્ધી કોરી જ રહેશે. અને લાણેલો ગણેલો વર્ગ અંતઃકરણ-પૂર્વક જ્યાં સુધી કચ્છી સર્જકોને યોગ્ય પ્રાત્યાઘાત નહિ આપે ત્યાં સુધી સૂના ધરમાં દીપકની પેઠે ગદ્ય રચનાને જ એકલવાયાપણું લાગશે

શ્રી નારાયણ જોષનપુત્રાના કચ્છી વ્યાકરણમાં છૂટક રીતે, શ્રી લાલજી નાનજીના “કચ્છ જો કુશ્લેત્ર આરો”માં પણ કચ્છી ગદ્યના નમૂના જેવા મળે છે. જ્યારે શ્રી દુલેરાયજી કારાણી સંપાદિત “પા પા પગલી”માં કચ્છી ગદ્ય શિક્ષણના મંગલાચરણ જેવા મળે છે. “કચ્છી કહેવતો” માં કચ્છી ગદ્યની માનિકતા એતું લાઘવ, વગેરે જેવા મળે છે. તો એમનાં કચ્છી નાટકોમાં ધસમસતા ધોષ જેવું, અપ્તરંગી અને ખમતીધર કચ્છી ગદ્ય આપણને જેવા મળે છે. ભાવિ ગદ્ય લેખકો વાક્યમ્ રસાંતમકમ્ કાવ્યમ્ ચરિતાર્થ કરી બતાવશે અને કચ્છી ભાષાને વિશેષ સમૃદ્ધ બનાવશે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

લગ્ન પ્રસંગે વાડીની સમવડ સાથે
ચાંદલા વિધી, લગ્ન પ્રસંગ, પાર્ટી ડીનર જેવા માંગાલક પ્રસંગોને
રંગીન બનાવવા

નટરાજ એન્ટર પ્રાઇઝ

માદુંગા ગુજરાતી કલબ લીમીટેડ, અરોરા સીનેમાની પાસે,
કચ્છ સર્કલ, સુઅઈ-૪૦૦-૦૧૯ ફોન નં. ૪૭૨૩૫૬

★ કચ્છીઓ માટે કચ્છી એટલે સગી માતાનું ધાવણુ ★

સગી માતાનું ધાવણુ જે ગુણુ કરે છે, તે ધાવણુ ગુણુ કરતું નથી. જમાનો ધાવણુ ધાવણુનો ટેવાઈ ગયેલો હોતાં, સગી માતાના ધાવણુના મહાન અને અદ્ભૂત ગુણુથી અપરિચિત બની ગયેલો હોવાથી, આ ધાવણુ ધાવણુઓને જ વળગી રહેવા જેટલો નવીન શ્રમનો ઉપેક્ષક બન્યો છે. તેમણે કદી એ વિચાર કરી નેયો નહીં હોય કે ૨૦ લાખ જેટલી કચ્છી યોલનારી પ્રજા પૈકિનાં કેટલાએ, કેટલા શ્રમ, પૈસા અને આયુષ્યના ભોગે ખીજી ભાષાઓનો લાભ લીધો? સેંકડો વર્ષના ભોગે માત્ર અમુક હંઝાર સંખ્યાની પ્રજાએ જ. આ કેળવણી જે કચ્છીમાંથી શરૂ થતી હોત તો, કચ્છ પણ સાક્ષરતામાં વિશેષ આગળ આવી શક્યું હોત.

‘કચ્છને કુરુક્ષેત્ર-ઝારો’ (૧૯૨૯)

—કવિ લાલજી નાનજી વક્તીલ

અજબ કચ્છી અય ઊન કુદરત જે નિયામકજી
ય : ક :—જોકો જલથલ થલજલ કો કાય—કિટાય
થો ? ઉત્તર કી ન મિલિ સગ્યો ન સગંધો.

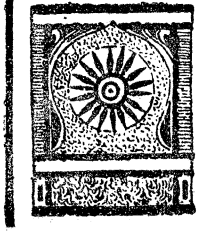
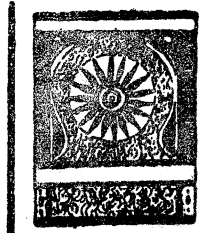
કેશક પહેલાં કચ્છ કી ન હો, યો થ્યો, કેની
થ્યો ? કચ્છ શબ્દને અર્થ યથા મતિ કંધાસી, ત
પત્તો લગંધો.

કચ્છ (૧) કાયઘી (૨) ખગલ (૩) દલ દલ પ્રદેશ
આગર કાદવ-કીચલ પાણીઅ ભયો તીરપ્રદેશ.

કેતરાક અટકલ પ્યા કરીં ક કેતરેંક જમાને
પ્રથમ ધરા ધુખણુસેં હિન થલતેં જમીન પહાર
આવે, તેંએ આકાર કાયઘી જેડો હૂઅણુ સખખ
હિન જમીનને નાં કચ્છ થ્યો. પણ અિનને કો
સાહેદ નાંય.

કેતરાક હિંદ જે નકસો વતાય ચયેંતા ત, હીઅ
જમીન હિંદજી પરછી ખગલ જેડી પૈ ડિસને,
સખખનાં કચ્છ થ્યો. હીઅ ગાલ કીક નાંય, કારણુ
જેની હિન જમીન કે કચ્છ ચૈ, તેંની નકસા
કી ન હુઆ.

હિંદજી સાક્ષરી સામાન્ય ભાષા સંસ્કૃત હુઈ, ક
પ્રાકૃત મિશ્ર ધાલી હુઈ, હિંદને તમામ વિભાગેંન
નાં સંસ્કૃત હુઆ. કચ્છ શબ્દ પણ પણુ સંસ્કૃત
અય, તેંન પુષ્કળ પ્રમાણુ અસીં અસાંએ પુસ્તક

પાંને કચ્છ

લેખક :
સ્વ. શ્રી લાલજી
નાનજી જેષી
તેરેવારા

“કચ્છ જે ઐતિહાસીક અવલોકન” ય : કો લખી
એંઓ તેં મેં કીંધાસી. ત હિત સંક્ષીપ્ત વર્ણન
ડીંઆણું યોગ્ય થીધો.

પૂરી તપાસ પો સાખત અય ક કચ્છ પરથમ કેવલ સમુદ્રને હલ્ય વિચ થોડા દરિઆઈ ખડક હો; પોય રેતાણું. રેતી વિખરૈ વધે, દરીઆળ પાણી ઓસરંધા ઠાકીઅને ઉત્તર, વર્તમાન કચ્છને દખખણુ વિસ્તરંધા વ્યા, હેવર પણ વિસ્તેર ધ્યા, જમીનને આરંભ લગભગ અંબર પ્રદેશ ભન્યો. પો માક, કંઠી, મોડાસો, મડઈ, અખડાસો, પાવર, ધંગ ગરડેને પ્રદેશ ભન્યો. કેનીક ઇઅ અરખણુ રેતીસે લખપતથી તૂણુ સૂધી સને કિનારે જન રેતીળ ઢેર વિખરે ધ્યા, પાણીઅ સિરે ધ્યા, તિત જલથલ થીધો-થવ્યો પણ અય.

પ્રમાણ

(૧) આરંભન જમીનન પાણી મિકા ઝે, ભુગભં કચ્છે પકકે પત્થરને ઠયો ખહુ ઉનાણુમે દરીઆઈ કીલણ થોડી છટ આય.

(૨) બેચારણ જમીનળ પાણી અ ખાડા (ન ખારા ન મિકા) ઝે.

(૩) આખરી જમીનળ નિપટ ખારા ઝે.

(૪) દર ડુંગરેણ હારને મૂરમે અને ઠેકઠેકાણુ પથરેલી જમીન મત્થે દરીઆઈ કહુ લગી હેવર પ ડિસને પે.

ખીલી ઉઠ્યું રૂપ
સોહગણની સો સો પાંખડીએ

અલંકારોના રૂપ-સ્વરૂપનું મનભર સર્જન

એડા જ્વેલરી માલે

૪૦/૪૨ ધનજી સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૪૦૦ ૦૦૩
ફોન ૦ ૩૨૧૬૬૫ ૦ ૩૩૮૫૩૦

VINART ASSOCIATES

NEW ALPHABETS	નવલિપિ	વ્યંજનો
K KH G GH N	ક કખ ગ ગઘ ન	ક, કખ, ગ, ગઘ, ન
CHH J J Z N	ચ છ જ ઝ ઞ ન	ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ન
T TH D DH D N	ટ ઠ ડ ઢ ણ	ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ
T TH D DH N N	ટ ઠ ડ ઢ ન ન	ટ, ઠ, ડ, ઢ, ન, ન
P F B BH M	પ ફ બ ભ મ	પ, ફ, બ, ભ, મ
R L V SH	ર લ વ શ	ર, લ, વ, શ
XH DNYR	ઝ ડ ણ ઋ ઌ	ઝ, ડ, ણ, ઋ, ઌ

હેકે મહારની નોશાનો બેવડવાથી બેવડા અક્ષર બને છે ૨૬૨-૨૭૫ને પરલાવડોના હેકે અને ચોથા પાચમા વર્ગના મથાળાના વ્યાજ સાથે- નેમજર્મી બીબના વ્યંજનોયે અને બાકીના વ્યંજનોને ક્રમથી અથવા સગનક પ્રમાણે ભેડે ભેડીને તમવાધી ભેદણારો બને છે. જેમકે:- ૨૬૨-૨૭૫ ભીઠીકિ-સાપ્રાચ્ય. ડિયા ડ-અલાદ. ડેલ્લા-બલ અલ્ય સ્વરની નોશાનો છે અલ્ય પુટી અને એ એ માં પ્રથમના અક્ષર સાથે એકવાધી જેમ અટ-મિટ અને અલ્ય ઉત્પાઓ- વખતે વ્યંજનો સાથે વ્યંજવાધી ઠીક ઉચ્ચાર થાય છે પણ ઉચ્ચારો ની નોશાનો આપ્રમાણે અર્થ અંકુલિ છે ઉચ્ચાર અંગે MAT - BAT ભેધો થાય છે અલ્ય છે 'મુડ' - 'મ્લડ' મુન-મ્નન બના આ પ્રમાણે કુની માહકળ બારામડી બને છે. નવ અક્ષરોમાં પ્રથમને અર્ધ એવા પુનિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

દાખલા: મા પ ની નાનળી. ઝાંકર

☆ વતનપ્રેમીનો ભાષાપ્રેમ

“કચ્છ જો કુરુક્ષેત્ર ઝારો” ના ગૌરવશાળી કચ્છી શિરોમણી કવિ સ્વ. શ્રી લાલજી નાનજી તેરાવાળા કચ્છી સાહિત્યના ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રણેતા હતા; અને કચ્છી ભાષાને જીવંતી રાખવાના તેમના મનમાં મનોરથ હતા. કચ્છની ભૂલાર્થ ગએલી પ્રાચીન લિપિ આખત ત્યારે અને અત્યાર લગી સૌ અજ્ઞાત હતા. કચ્છી ભાષાને તેની પૌત્રીકી સ્વતંત્ર લિપિ ન હોય એ વાતનું તેમને બહુ હીણું લાગ્યું. એટલે કચ્છી ભાષા માટે અસ્મિતાની ભાવનાથી પ્રેરાર્થ તેમણે “નવલિપિ” તૈયાર કરી જેનું તેમની પુસ્તિકાના પાનાં તેર પરનું આ ચિત્ર છે. રાષ્ટ્ર-ભાષા હિંદી સાથે કચ્છીની આ નવલિપિનું સંકલન કરી “કચ્છી હિંદી પહલા પુસ્તક” નામે કચ્છીની લિપિ અને વ્યાકરણની પુસ્તિકા ૧૯૪૮માં તેમણે તે માટે દરેક પાનાના આખા લીથો ઇલોક બનાવી છપાવી હતી. તેનો અચાર કરવા તે શીખવવા તેના વર્ગ પછુ તેમણે ચાલુ કર્યા પછુ એ બહુ ચાલ્યું નહીં. કચ્છી જીજરાતી દ્વેભાષિકતાની અસર તળે જીજરાતી લિપિ જે કચ્છીની લિપિ તરીકે સ્કંભ બની ઘેડી છે અને સર્વપ્રાહ્ય થઈ છે તે જ કચ્છીની લિપિ તરીકે રહે છે. પરિણામે કવિ શ્રી લાલજી-ભાઈનો અસ્મિતાભર્યો આ અચત્ન પછુ નાકામિયાબ નીવડયો. (સાહિતિ અને ફોટોગ્રાફ: રામસિંહજી રાડોડ)

(૧) ખારે પાણીન નારા છેલ્લા સુકાણાંસેજ વર્તમાન નહીં છે એ. જેન ખાર કમતી થીઅણ સખખ ભાડી જમીન પૈઆડ ખેડવાણ થીંધી વિભેતી તપણ કેકકેકાણે જમીન જે પેટ ખાર ઘાણું આય. પૂર્વ ભાગ કરતા પરછોતર ભુ-ભાગમે ખાર વિશેષ અય.

(૨) જમીન જે પેટાર મિંબ ખોદાણ થીંધે, બુરેલ વહાણબ ખીલા અને કાટ હત્થ અચેંતા કિત્થ કોડીક મિધેંતીક, કિત્થ કિત્થ જહાજ જલણબ પત્થર ભિલા એ.

- (૬) અખડાસેજ જમીનમે ૩૦-૪૦ ફૂટ નીચે ખોધીધે ફરિઆઇ કીલ નિકરેતો, પાણી અ ખારા એ ગરહેજ જમીનમે ખારા પાણી. નજક અ. તે મેં પણ વેલીમાડીઅબે ફરક આય.
- (૭) લખપતનું અક્ર ગાઉ દૂર મુંઘાન અટકે વટ જમીન મત્થે ફરીઆઇ ઝાડ-ચેર અજ પણ ભિલા એ.
- (૮) ઉનારે વસ્તિભર્યા ગામડા અંકવે ઢક્યા ડિસજે પ્યા.

(૯) નારાયણસર જે પૂર્વ, ઉત્તર, દક્ષિણ અને થોડોક વાઉ, કોટેસર જે દક્ષિણ પૂર્વ, સાંધાણનું વાઉ, ખુવડે જે નૈઋત્ય, ઉનારે દરીઆએ પાણી ચડી કિત્થ અદ્ર ભર્યો રોધો હો, સે કિત્થ ચડે તો તે કિત્થ નત્યો ચડે.

(૧૦) લખપત, કોટેસર, જખો વીગેરે પચ્છમ તીરને ખંદરેને મુરમે જહાજ ઉભીધા હુઆ, સે હાલ ગાઉ અદ્ર ગાઉતે ઉભીતા. તીરપ્રદેશ રેતાળ પચ્છમ-ઉત્તર વધધો થરભો વિગેરે તો. કિડાંક ઢોર ચરે યોગ્ય ઘા ભોગે તો. કિડાંક મુરમે ખેડે યોગ્ય જમીન થઈ આય. કેનીક હીઅ જમીન યે જમીન જેડી ખેડવાણુ થીધી.

કચ્છ સરજમીન

આશાપૂરાએ પ્રદેશ જવાલામુખી જરૂર હુધો, ફાટણ સખખ આજુબાજુ ૧૦-૧૨ ગાઉ 'લાવા' વઈ સુકો અય. સખખ જમીન રતી-કારી, પત્થરેલી, જવાલાઆહી પદાર્થ-ધુપ ગંધક-સે થરૈ ભરૈ અય. જમીનન-સંગ ખહુ ભાગે રેતીઅ ભર્યા-પત્થરન વિચ્ય વિચ્ય સડે વનસ્પતિન ક ઉધૈ ખાધા ઘેડ મિટ્ટીઅન, કિત્થ કિત્થ ચીકણુ ખુટુઅન થર ઐ. હિન ભૂમિઅમે કચ્ચી ધાતુ કવચિત મિલધી. પકકી ધાતુ હિન જમીનમે નાંયે. જમીન મોડી ભનૈ અય ખહુ ભાગે અરખણ રેતીઅ હી પ્રદેશ ભનાયો અય. સખખ ખારેકડીએ કે સીખાંધી જમીન અય. ગેરુ વીગેરે રંગીત મિટ્ટીઈં પણ ઐ.

જમીન નીચેન રણુ. સિંધુ સરસ્વતી, નર્મદાન ઐ ખુદ કચ્છ જે ડુંગરેન પણ હુધા. કમતી ખાર, હુણુ સખખ કી મિટ્ટા. ડુંગરી પ્રદેશ વગર જે હર પ્રદેશમે વિશેષ ખારા ઐ, સે મિટ્ટા થીધા વિખેતા રસાલ ખહુ કમતી અય. ૧૪

પયા પણ અનેક પ્રમાણુ ખુલ્લા ઐ ઘેશક કચ્છ પ્રથમ સમુદ્રને હત્થ-સરસ્વતી અને સિંધુને મિટ્ટે અને સમુદ્ર જે ખારે પાણીઅને સંગમ-મેલ હો.

કેની થયો ?

જવાખ ભૂસ્તર શાસ્ત્ર પ્રમાણુ ત કો ભૂસ્તર શાસ્ત્રી ડે સગધો, અસી ત ઇતિહાસ જે આધાર વિચાર કંધાસી.

૧. રામાયણમે કચ્છને નાં નાંય,
૨. ભારતમે કચ્છ પ્રદેશને ના ક આખાહી વણુનકી નત્યો ડિસજે. ભારત કાલમે કચ્છ પ્રસિદ્ધ નાંય.
૩. હીંચુલાદ્રી પુરાણમે કચ્છને મહાત્મ્ય લિખ્યો અય.
૪. કચ્છ ઇતિહાસ પ્રદેશમે લગભગ ખૌદ્રકાળમે ડીસાજેતો; ખૌદ્ર રાજાએન લેખ મિલેતા,
૫. લખપત નજીક દરીઆજી રેલસે કંઈ ઘસાંણી તેન કી લખગોર, કી ચપટા ગોર પત્થર મિલેતા. માહુઅ તેકે નંદરાનને નાણું અચેતા નંદ ઇતિહાસમે ખ ત્રે નજર અચેતા.

ઇતિહાસ જે એંડ પ્રમાણુ કચ્છ દેશ કી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ મત્યે પ્રસિદ્ધિમે આવેલ ડિસજેતો.

ભૂલેશ્વરનાં ખ્યાતનામ ગેરેન્ટેડ દીનખંધુના તૈયાર કપડા

- (૧) કપડા નાના મોટા થાય તો ખદલી શકાશે. (૨) કપડા ફાટે ત્યાં સુધી ફી ઓલ્ટ્રેશન, (૩) કપડા ફાટે ત્યાં સુધી ફી રીપેરીંગ, (૪) ગામ મોકલવા ઉંમર પ્રમાણુ ચોક્કસ માપના

DINDRE
Read
DINBANDHU

દીનખંધુ ડ્રેસીસ

Dinbandhu
Regd
Trade Mark

(એરકન્ડીશન્ડ)

દુકાન ફોન નં. ૬૨, ભૂલેશ્વર રોડ, કબુતરખાના પાસે, મુંબઈ-૨. (BR) ધર : ટેલીફોન ૩૩૨૮૭૩ પ્રો. ઉમરશી ખીચશી પોલડીયા ૫૭૩૪૦૧

૮. ટોડ રાજસ્થાનમે' લખ્યો અય ક મારવાડને અજપાલ અરખસે લડવે અંબર વટ મરાણું. ઇ. સ. છઠો સૈકો, અજપાલને સમાધિ મંદીર અંબરમે' અય.

હીઅ જમીન કી ૨૫૦૦-૩૦૦૦ મત્યે માડુએ' વસાઈ જલ ઢકૈ હુણુ સખખનાં કચ્છ ખ્યો. તે વખત ખીડ હુઆ. આઘાહવા સુકકી. રસાલ કમ. જમીન પડતર. ચાર પુષ્કળ અને મિઠો હો. ઠેરે'જ દુઃસ્તી ચરણુ સખખ માલધારી સિંધ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મારવાડથી અચણુ લગા પડખે રાજ થ્યો. મુસલમાની અમલ દરખ્યાન થૈ અડચણુ ટારે લાય, દુવ્યવસ્થા અને જુલમથી નિરંભે ભનણુ લાય, આખહુદાર કુટુંબ પરદેશી'મ્યાં તણી હિતે અચણુ લગા. હિન મરૂભૂમિઅકે કુદરત વારી ડિન્નિ ઇ. સ. સતૈ અડે સદીઅમે' ગુજરાતમ્યાં ચાવડા, વાઘેલા અને કાઠિયાવાડનું કાઠી રાજપૂત આયા. તિન્નિ ગામ કસખા વસાયા. નંઢ નંઢા રાજ ભનાયા. તે' વખત ઘણીખરી જમીન ચારવાણુ ભને હુઈ. તે' પોચ સમા રાજ્ય અમલ શિરૂ થ્યો. વસ્તિ આખાહી વધે. કચ્છ દેશ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ થયો. યકો આજકાલ ને પચ્છી ભારતને સુઆણું દ્રીપકલ્પ અય. કોટ કિલ્લા, શહેર નગર, વાડી ખેતર, વાવ તલાવ, ભયો જડયો, વીઅ લકખજ-દેશ વિદેશ વસંધી પ્રભને પિતા માતા રુપ જુન્નેમે' જુન્ને' સમા રાજવંશજ હવાલત નીચે સુવ્યવસ્થિત અય. કુદરત ઉન નિયામકજ કો નણિ સગે નત્યો. સમા રાજ્યને આરંભ ઇ. સ. જ દમી સદીઅમે' થ્યો.

નમ મોડ કચ્છમે' સમા રાજ્યને પાયો વિધે'. નમ લાખે પુરા કથે'. મહારાઓશ્રી ખે'ગારજ પહેલે મત્યે માળ ખધે'. રાં' દેશલ સુંદર નકસી કથે'. દેવકણું દિવાન તે'ને ગજધર હો. જમાદાર કુતેહ મહમ્મદ ઉન માડીઅને શિખર સોનેરી ઇનું ચાડયે' જિન વખતજ પાણુ ગાલ કરે રેઆ ઐઓ, કચ્છને રાજ મંદિરને નકસી કમ્મ થૈ વ્યો હુઓ.

કચ્છજ રાજ પ્રભ સનેહ સુતરસે' ખઠવા, ખે પુતરને સંખ'ધમે ઉભા હુઆ. પ્રભમે' હિન્દુ મુસ્લીમને ભેદ ન હો. પિંઢ પિંઢજ મજહબ-વર્ણચાર પારીધે, પ્રભમે' પ્રેમ હો, દેશ ધર્મભૂતિમંત હો. વ્યાપાર રાજગાર હુન્નર ઉદ્યોગને પ્રચાર હો. રાજ્યવૃક્ષજ શાખાએ' કાઠિયાવાડ મત્યે કુપને કર્યો હો. વ્યાપારી આલમ નિરભે દુનિયા મત્યે વિચરંધી આક્રિકાને અને આરખને ખંદર કમાણી કંધી હુઈ. અની પરદેશે' મત્યે હી'દુસ્થાનને દાવો પ્રથમ લગાઇખલ કચ્છ અય. કચ્છજ હુંટારા અને ચાંચીયા પણ પ્રસિદ્ધ હુઆ. પણ ઉ ભુલેચુકે ડેઅમે' લૂટ ક ચોરી કંધા ન હુઆ. માડુઅજ કદ, તંદુરસ્તી, ખલ, પરાકમ ખેહદ હુઆ. કચ્છ ખહારજ કચ્છ મત્યે પુષ્કળ સ્વારી લાય ઓંકયા પણ હીમત ન હલૈ. અમદાવાદને ખાદશાહી સુખો ૫૦૦૦૦ ને લશકર ચડી આવેલ. સે ૨૦૦૦-૩૦૦૦ ને ખનેલે કચ્છી લશકરનું માર ખાછ ખે-મુરવ્વત પાછા વ્યો હો.

કચ્છ ને કુડુક્ષેત્ર : ઝારો

પ્રકાશન : ૧૯૨૯

જ્યોતિનો મેનેજમેન્ટ....આપના એ યાદગાર પ્રસંગની રોનક બદલી નાખશે
શુભ પ્રસંગોએ કેટરીંગની વ્યવસ્થા માટે ફોન નં. ૩૭૨૬૮૯

* જ્યોતિ કેડરર્સ *

સંચાલક : હીરજી જોઠાભાઈ ગાલા

લક્ષ્મી નિવાસ, શોપ નં. ૭, સુભાષ નગર, એન. એમ. જોષી માર્ગ

સુખઈ-૪૦૦-૦૧૧

'પિરોલી' એ કચ્છી ભાષાનો શબ્દ છે. એનો અર્થ થાય છે ઉખાણું. હિંદીભાષામાં જેને 'પહલી' કહે છે એ પહલી શબ્દ કચ્છીમાં પિરોલીરૂપે પ્રચલિત છે. પહલીનું જ કચ્છીમાં પિરોલીરૂપે રૂપાંતર થયું હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં એને સમ-સ્યા કહે છે. ઉખાણું કહે છે. પ્રહેલિકા પણ કહે છે. આ પ્રહેલિકા પણ પહલી સાથે મળતો યુલતો શબ્દ છે. એ રીતે બેતાં બધી ભાષાઓ એક બીજા સાથે કાંઈને કાંઈ રીતે સંબંધ ધરાવતી-સંકળાયેલી હોય છે.

પ્રત્યેક પિરોલી અર્થાત્ ઉખાણાના શબ્દો કાવ્યમય બેડકણા જેવા કર્ણપ્રિય હોવા બેઠએ, ઉપરાંત એમાં કંઈ ચમત્કૃતિ પણ હોવી બેઠએ. પ્રત્યેક ભાષાના ઉખાણામાં આ બે તત્ત્વોની ખાસ આવશ્યકતા છે. ગુજરાતી ભાષાનું એક ઉખાણું છે—

પડી પણ ભાંગી નહિ, કટકા થયા બે ચાર;

વગર પાંખે ભેડી ગઈ પડિત કરો વિચાર.

ઉખાણાને અંગ્રેજી ભાષામાં અને વિદેશોની પણ અનેક ભાષાઓમાં મહત્વનું સ્થાન છે. ઢા. ત. અંગ્રેજી ભાષાનું એક ઉખાણું આમ છે—

It shows time in School and it is in the temple.

અર્થાત્ શાળામાં સમય ખતાવે છે અને દેવાલયમાં હોય છે એ વસ્તુ શી છે? એનો જવાબ છે Bell-વંટ સ્કુલમાં પણ હોય છે અને દેવમંદિરમાં પણ હોય છે.

કહેવાનો આશય એ છે કે દુનિયાની પ્રત્યેક ભાષામાં આવી પહલીઓને : પિરોલીઓને સ્થાન છે. કચ્છમાં તો આવી પિરોલીઓ ગામે ગામ અને ઘેર ઘેર સાંભળવા મળે છે. રાતે વ.ણું કરીને વાર્તાલાપ કરતાં અનેક કુટુંબો પિરોલીઓ દ્વારા પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરે છે અને આનંદની મજા માણે છે.

કચ્છનાં પ્રત્યેક ગામમાં પિરોલીઓના બહુકારો અને પિરોલીઓની ઘડતર કરનારા કવિઓ મળી

શિક્ષણ જ્ઞાન અને

મનોરંજનનો સુમેળ

કચ્છી

પિરોલી

લેખક : શ્રી દુલેરાય કારાણી

આવે છે. રાતે ચોરામાં કે ગામનાં પાદરમાં પિરોલી-ઓની રમઝટ બમે છે. સામસામે પિરોલીઓનાં તીર છૂટે છે. ખુદ્દિમાન બહુકારો થોડો વિચાર કરીને તરત પિરોલી ભાંગી શકે છે. લોકસાહિત્યના કવિઓ દ્વારા અનાયાસે પિરોલીઓની રચના પણ થતી હોય છે.

કચ્છમાં ભેંટે ભેંટે આવેલાં અનેક ગામડાં આજે પણ નિરક્ષર જેવાં જ રહ્યાં છે. આમ છતાં કાન દ્વારા મળતા જ્ઞાનથી આ ગ્રામ્ય જનતા વંચિત હોતી નથી. પિરોલીઓ, કહેવતો, ભજનો, કાફીઓએ ગ્રામ્ય પ્રજાની જ્ઞાનશાળાના જ્ઞાનચુરુ સમાન હોય છે. ગ્રામ્ય સમાજ પોતે જ એક વિશ્વ વિદ્યાલયના રૂપે છે, એમાં હરિજનોથી માંડીને પ્રાહ્મણો એકબીજાને જ્ઞાનદાન કરતા રહે છે. જ્યાં બધા શુરુ છે, અને બધા જ શિષ્ય છે એવું નામ છે ગ્રામ્ય સમાજ. એની જ્ઞાનશાળામાં પ્રાહ્મણને પણ સ્થાન છે, અક્ષતને પણ સ્થાન છે. હરિજનોના મુખમાંથી નીકળતાં ભજનો અરે કાફીઓ પ્રાહ્મણને અને અન્ય ઉચ્ચ વર્ણોને પણ આનંદમગ્ન બનાવે છે. હરિજનો પાસેથી પ્રાહ્મણો પણ લોકસાહિત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષા પ્રણાલીમાં એક અંતર છે. પ્રાચીન શિક્ષા પ્રણાલીનું માધ્યમ છે કાન. અર્વાચીનનું છે આંખ. પહેલાંના લોકો સાંભળી સાંભળીને શીખતા હતા, આંજનાં વાંચી વાંચીને શીખે છે. આ બે પ્રકારની શિક્ષણ-પ્રણાલીમાં શ્રેષ્ઠ કાણ તે એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. ખરી વાત એ છે કે કાન દ્વારા મળેલ જ્ઞાન અધિક અને શીઘ્ર રૂપે આપે છે.

પિરોલી અર્થાત્ ઉખાણુ એ તેા પ્રજાની એક અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. નવા જમાનાનો નવો પવન વાતા આજે અસલની અમૂલ્ય પિરોલીઓનો મોટો ભાગ હુસ્ત થઈ ગયો છે. ઘણી ઘણી પિરોલીઓ કાળની ગતીમાં ગરક થઈ ગઈ છે. આમ છતાં કચ્છના અનેક જાણકારોનો આશરો લઈને આ સંગ્રહ એકત્ર કરવામાં મને જે યત્નચિત્ત સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેને હું મારા સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

પિરોલીમાં ઇતિહાસ છે, ભૂગોળ છે, ધાર્મિક અને સામાજિક તત્ત્વોનું પણ તેમાં અસ્તિત્વ હોય છે. પિરોલી અનેક વિષયોને અને અનેક દિશાઓને આવરી લે છે એટલે જ તે શિક્ષણનું એક સાધન બની જાય છે.

પિરોલીઓના વર્ગીકરણમાં સમસ્ત પ્રકારનાં એકેએક પદાર્થ આવી જાય છે. પિરોલીના વિશાળ વ્યાપનું વિભાજન અને વર્ગીકરણ એટલી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી કરવામાં આવેલ છે, કે તે બેઠને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ.

ભારતનાં શાસ્ત્રોમાં પાંચ તત્ત્વોને વિશ્વવ્યાપી ગણવામાં આવે છે. આ તત્ત્વો છે. તેજ, વાયુ, પૃથ્વી, પાણી અને આકાશ. આ તત્ત્વોને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખીને પિરોલીના પદાર્થોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવેલ છે. આ વર્ગીકરણ માટે એક ખાસ સંજ્ઞા યોજવામાં આવેલ છે. એનું નામ છે 'ખાણુ'.

કચ્છી પિરોલીમાં રામાયણ છે, મહાભારત છે, ઇસ્લામનું અસ્તિત્વ પણ છે આવી પિરોલીઓ મોટી સંખ્યામાં છે.

કચ્છી સમાજમાં જૈનીઝમ ક્ષેત્રે અદ્વિતિય

રાજશ્રી હવે પ્રસ્તુત કરે છે

વર્ધમાન ભારતીની રેકર્ડો તથા ટેપ કરેલી તૈયાર કેસેટો

(૧) શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (LP) સાદુ	રૂ. ૬૦-૦૦
(૨) રાજપદ (LP)	રૂ. ૪૫-૦૦
(૩) શ્રી ભરતામર સ્તોત્ર (LP)	રૂ. ૪૨-૫૦
(૪) મહાવીર દર્શન (LP)	રૂ. ૪૨-૫૦
(૫) વીર વંદના (LP)	રૂ. ૪૨-૫૦
(૬) અપૂર્વ અવસર (EP)	રૂ. ૧૮-૦૦
(૭) રાજભક્તિપદ (EP)	રૂ. ૧૬-૫૦
(૮) આનંદધન કે પદ (EP)	રૂ. ૧૬-૫૦
(૯) અનંત કી અનુગૂંજ (EP)	રૂ. ૧૬-૫૦

આ બધી રેકર્ડોના સેટ માત્ર રૂ. ૩૦૦) આંજ

પ્રી. રેકર્ડ હોલ કલાકની સી-૯૦ કેસેટો

(૧) શ્રી આત્મસિદ્ધિ શ્રી ભરતામર સ્તોત્ર તથા અપૂર્વ અવસર	રૂ. ૬૫-૦૦
(૨) શ્રી રાજપદ-રાજભક્તિપદ-આનંદધન-પદ-અનંત કી અનુગૂંજન ઇત્યાદિ	રૂ. ૬૫-૦૦
(૩) મહાવીર દર્શન-વીર વંદના ઇત્યાદિ	રૂ. ૬૫-૦૦
(૪) પરમગુરુપદ	રૂ. ૫૫-૦૦

ઉપરાંત સંખ્યાબંધ ધાર્મિક સ્તવનો, શોકગીતો, લગ્ન ગીતો, રાસ-ગરબાની તૈયાર કેસેટો મળશે.

ફોન નં. ૩૬૦૪૨૪

રાજશ્રી ઇલેક્ટ્રોનીક્સ

૧૧૨, પારેખ મારકેટ, કેનેડી બ્રીજ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ-૪૦૦-૦૦૪.

પિરોલીની શબ્દરચના અને એના ખંધારણ માટે ખાસ નિયમ નક્કી કરવામાં આવેલ નથી. કેટલીક પિરોલીઓ દૂહા-દોહરામાં હોય છે. કેટલીક સોરઠામાં એને ખહેતોમાં પણ હોય છે. કેટલીક ચાર-છ કે આઠ-દશ સ્ત્રીટીમાં હોય છે. એક-બે લાઈનમાં પણ હોય છે. કોઈ માત્ર બે-ચાર શબ્દોની બનેલી પણ હોય છે કોઈ બેડકણામાં જ જડેલી હોય છે, કોઈ સવાલ જવાબમાં જ સમાપ્ત થતી હોય છે. આમ અનેક નામી-અનામી કવિઓએ જુદી જુદી રીતે એની રચના કરેલ છે.

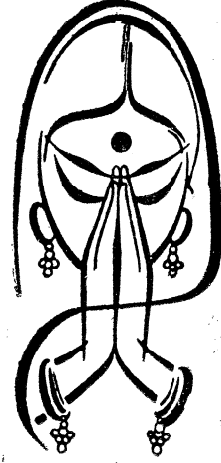
આ સ્થળે કચ્છી ઉચ્ચારોની થોડી વિશેષતા વ્યક્ત કરવાની આવશ્યકતા રહે છે. ૬ અને ૪ આ બે અનુનાસિક વ્યંજનોનો ગુજરાતી ભાષામાં ઉપયોગ થતો નથી પણ કચ્છી ઉચ્ચારોમાં આ બે વ્યંજનોની ખાસ જરૂર પડે છે. દા. ત. મમ ને કચ્છીભાષામાં મુક કહે છે અને જવું તેને વિગ્નણું કહે છે, આ બે વ્યંજનોના ઉચ્ચારવાળા અનેક શબ્દો કચ્છીભાષામાં આવે છે.

કચ્છી ભાષામાં પહોળા અને સાંકડા ઉચ્ચારોનો તફાવત વ્યક્ત ન થાય તો પણ મોટો ગોટાણો થઈ જાય. દા. ત. સોરો એટલે સોળ અને સોરો એટલે સસરો. આવા પ્રકારના શબ્દોનો પણ કચ્છીભાષામાં ખાર નથી.

દહો અને હોસો આ શબ્દોમાં ડ નો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં અનાયાસે બદલી જાય છે. પણ કચ્છીમાં ડ અને ડૂ નો ભેદ ન બતાવાય તો ન ચાલે. દા. ત. ડાડી એટલે દાદીમા અને ડાડી એટલે દાદી.

ડૂસ્વ ઇ અને ડૂસ્વ ઉ નાં ઉચ્ચારો છેક ટૂંકા કરવામાં આવે છે દા. ત. ભીંતને કચ્છીમાં ભિંત કહે છે અને ભિંટ ને ઉક કહે છે.

કચ્છીભાષાના કેટલાક અનુનાસિક શબ્દો પર અનુસ્વરની માત્ર સહજ અસર આવે છે. દા. ત. ઘેડુંવે ઘેડો (દોડતો ઘેડો) ઉડઘે પખી, (હોડતું પક્ષી)

ઉસ્માન ખચલે વિક્રમ ૧૯૬૫ માં 'પિરોલી' નામે એકાદા ફરમાની એક નાની પુસ્તિકા પ્રકટ કરીને એ દિશામાં પહેલાં પગલાં માંડ્યાં હતાં. પિરોલીપ્રેની ખાણે વિષે પણ એ પુસ્તિકાઓમાં એમણે સ્પષ્ટી-કરણ કર્યું હતું.

પિરોલીને પારખવામાં મદદરૂપ થવા માટે કેટલીક ખાણે એટલે પદાર્થ-સમૂહો નક્કી કરવામાં આવેલ છે. પિરોલીનો જવાબ શોધવાની સગવડ માટે પિરોલીનો પૂછનાર એની ખાણ પ્રથમથી જ ઠહી દે છે. આ ખાણને આધારે પિરોલીનો પારખનાર એ દિશામાં વિચાર કરવા લાગે છે. આવી ખાણે નીચે મુજબ છે.

૧. ઉદ્ભોજ : એમાં વનસ્પતિજન્ય વસ્તુઓનો વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. દા. ત. લીમડો, પીપગો, હુંગડાં, ટેબલ, ખુરશી, ઠાગળ, પાંદડા વગેરે.

૨. જરોજ :- જે પ્રાણીઓ જર, એટલે ચોર મૂકે છે તે એમાં મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, છાણ, દાંત, શીખણા વગેરે આવે છે.

૩. ઇનોજ :- જે પ્રાણીઓ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તથા, તેની બનાવટો આ વર્ગમાં આવે છે. દા. ત. પક્ષીઓ, સાપ, છીપ, માખી, કીડા, માતી વગેરે.

૪. પંખ પિંક :- પાણી અથવા પાણીમાંથી પેદા થતી ચીને જેમકે પાણી, મીઠું, ખરક વગેરે.

૫. સીનોજ : ધાતુમાત્ર અને પથ્થર સીનોજના વર્ગમાં આવે છે. લોહું, પથ્થર, કૂંચી, સોનું, રૂપું વગેરે.

૬. મીનોજ : માટી અથવા માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુઓ, માટી, કોડિયું, નળિયું, માટલું વગેરે.

૭. અગોચર : તમામ આકાશી પદાર્થો અગોચરના વર્ગમાં આવે છે ચન્દ્ર, સુરજ, તારા વાયુ વગેરે.

૮. વાઈ : સ્થૂત પદાર્થો નહીં પણ ભાવવાચક નામો આ વર્ગમાં આવે છે. જેમકે સાચ, જુઠ, મહોખમત, ભલાઈ વગેરે. (વાઈવાણી)

૯. વાઈયાવાણા : શહેરો, ગામો વગેરે આ ખાણમાં આવી જાય છે.

ઉપરાંત સોદાગરી, રજવાડી, શાસ્ત્રી, મસાઈલ એ નામો ભૂતકાળમાં ખની ગયેલી ઘટનાઓનું સૂચન કરે છે. વર્તમાનકાળને આલેખતી પિરોલી ડીઝેડી (બેચલી) કહેવાય છે.

પિરોલી એ સાક્ષરોની સંપત્તિ નહિ. પણ નિરક્ષરોનું નાણું છે. કચ્છમાં એક વખતે ચારે તરફ નિરક્ષરતા વ્યાપી રહી હતી એટલે પિરોલીનું સાહિત્ય એ પ્રદેશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતું. પિરોલી અને ટહેવતો એ જ કચ્છની સાહિત્ય સંપત્તિ હતી. આ સંપત્તિ વહે કચ્છડો સમૃદ્ધ હતો. આ સંપત્તિ ઘસાતી જાય અને હુસ થઈ જાય તે પહેલા તેને અક્ષર ખર્ચ કરી લેવાની આવશ્યકતા છે.

કચ્છમાં કચ્છી લખવા નાગરી લિપિનો વપરાશ ચાલુ હતો તેના નમૂના રૂપ 'માહાન્સાધુ કૃષ્ણદાશ' ની ખનાવેલી 'કચ્છી ભાષાની કવિતા'નું ૧૯૬૯મ મુ'એ મધ્યે છપાયેલું પૂઠું આ પાને તથા તેના પ્રથમ પૃષ્ઠની છબિ પાના ૯૩ ઉપર જેમાં કચ્છી કવિતા નાગરી-લિપિમાં છાપવામાં આવી છે અને તેનો અર્થ ગુજરાતીમાં આપવામાં આવેલ છે (માહિતિ અને ફોટોગ્રાફ શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ)

કચ્છી કવિતાની વિકાસ યાત્રા

સૌરાષ્ટ્રના કાશાણી સમા મેઘાણીએ ગાયું છે :
શબ્દના સોદાગરોની જાય ચાલી વણજરજી;
ગગન કેડા ધૂંધળા એની રજતણે અંબાડ.

લેખક : પ્રભાશંકર ફડકે

॥ શ્રી ॥

કચ્છીભાષાની કવિતા:

આચળદિતરતન માહાન્સાધુ કૃષ્ણદાશની

ખનાવેલી

તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર

ઠકર લીલાધર વિં હરીદાસે કરીને.

મૂલમુદ્રાં

મુખે મધ્યે.

વિકાસીયા મરચંદ છાપખાનામાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

શાં ૧૯૨૫ શને ૧૯૬૬

કીમત રૂપેએ ૧.

કચ્છ ભોમકામાં પણ શબ્દના સોદાગરોની વણજરની નવાઈ નથી, સદીઓથી અણકથ... અવિરત... ચાલી જતી એ વણજરની આંગેકૂચની, એ પાવનકારી યાત્રાની ઝાંખી કરવી એ પણ એક લ્હાવો છે.

જેનું લોકસાહિત્ય અખંડ સમૃદ્ધિ ધરાવે છે, જે ભાષામાં લાઘવના નમૂના સમાં ભેતો, કચ્છી સંગર ને

લોકગીતો હોય. હેમચંદ્રાચાર્યે ટાંકેલા જૂની ગુજરાતીના નમૂનાના દોહાઓ સાથે વિલક્ષણ સામ્ય ધરાવતા દોહાઓની સમૃદ્ધિ હોય, તે બળૂકી ને ચોટદાર ભાષાનું સાહિત્ય કેવળ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ જેટલું જૂનું હોય એ અસંભવિત છે.

આચાર્ય વિનોબાજીએ “સ્વલ્પાક્ષર સાહિત્ય”ને ઉત્તમ સાહિત્ય કહ્યું છે. આવું સાહિત્ય કચ્છી ભાષામાં કેટલું બધું છે? એ બધું જૂનું સાહિત્ય સચવાયું-સંધરાયું નથી. કચ્છી ભાષાનું સંગૃહિત સાહિત્ય જોતાં તો આપણાં આદિકવિ સંત મેકલુદાદાજી ગણાય છે, તે યથાર્થ જ છે. આ આદિકવિએ ભજનો પણ રચેલા છે, પણ મેંકલુની કવિતાનું ઊંડાણ અને ઊંચાણ જોવું હોય તો તેમનાં નાના-શા દોહામાં જ જોવા મળશે :

મૂજે મનબધું ગાલિયું માણે સાંયર હ્લેરિયું,
હિકડ્યું પોલ્યું તડ મથે તાં બધયું ઉપડધયું.

આવી બિંદુમાં સાગર સમાવતી ઘુંટાયેલી કવિતા આપનાર મેંકલુ કચ્છના કખીર કહેવાય છે. સંત-ઉપદેશક તરીકેનું વ્યક્તિત્વ તેમજ ભાષાશૈલીની સરળતા-સચોટતા જોતાં આ તુલના યથાર્થ છે, પરંતુ કવિત્વ ગુણમાં મેંકલુનું આસન કખીરથી ખચીત ઊંચું છે, અપૂર્વ અંજનાશકિત, ભાવની ગહનતાને ઉન્નતતા, તીર સખી સચોટતા, અનાયાસ પ્રાસાનુપાસ, શ્પક અને અર્થાન્તરન્યાસ જેવા અત્રંકારોનો મહાકવિની સહજતાથી વિનિયોગ : એ મેંકલુની કવિતાના ઝગકતા કાવ્યગુણ છે.

મેંકલુથી વીસેક વર્ષ નાના સિંધના સંત શાહ અબ્દુલસતીકે બિદામ્મ માતૃભાષા સિંધી હોવા છતાં,

એમના કચ્છના પ્રવાસ અને નિવસ થકી કચ્છીમાં પણ એમની રચનાઓ ઉદ્ભવી છે. અદ્વૈતના સૂર વહાવનાર એ શાયરોના શહેનશાહની કચ્છી-સિંધી રચનાઓ કચ્છી જનતાને કંઈ ને હૈયે વસી ગઈ છે. અને સાંપ્રદાયિક એકતાને કચ્છી જનતાના લોહીમાં વણી ગઈ છે.

રવિભાણુ સંપ્રદાયના સંત ખીચસાહેબને મોરારસાહેબ પણ સંત કવિતાની સરવાણીને સમૃદ્ધ કરે છે. તે પછીની સદીમાં આવ્યા કચ્છમાં સાહિત્યનું હવામાન પેદા કરનાર અને પોતે પણ વજભાષા ઉપરાંત કચ્છીમાં કાવ્ય રચનાર કચ્છના રાજવી રા' લખપતજી. તે પછી આ શબ્દના સોદાગરોની વણજરમાં જોડાય છે એક વિલક્ષણ કવિ-રા' દેશળજીના ૧૪ રત્નોમાં એક, ખીરબલના કચ્છી અવતાર સમા એ કવિ કેશવે પોતાની લાકડી ઉપર અને ભેંસ ઉપરની કટાક્ષ-કવિતા ઉપરાંત “જોખન સસો નરા કુતી” કે “છ કપડ થીંધો ડીં જે જા કનાં કોવાડા કોતરી” જેવી ઉંડાણભરી રચનાઓ પણ આપી છે. વસ્તુતઃ એમની પહેલાંની કવિતા વિષય પરત્વે એકધારી રહી છે. તેમાં વૈવિધ્ય લાવવાનું માન કેશવ કવિને જ જાય છે. ભારેખમ સાહિત્ય દરબારને કટાક્ષ-હાસ્યની છોળો ઉડાડીને કેશવની કવિતાએ વૈવિધ્ય પૂરું પાડ્યું છે. આ “યાત્રા સંઘમાં” તે પછી જોડાય છે, ઉછળતી મસ્તી કરતાં પ્રભુ-મિલનનો આનંદ વધુ અનુભવનાર સદ્ભાગી સંતની મુદ્દિતા અને ધીરો-મધુરો બોધ જેમની કાફીઓમાં સંભળાય છે, તેવા વાંઠાયના

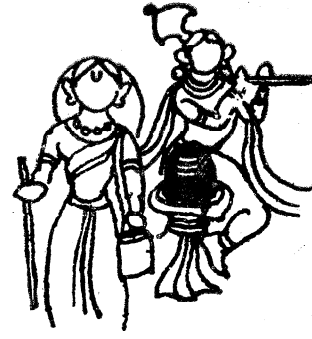
મહાત્મા ઇંદિરામજી અને સરળ-મધુર બાનીમાં ઓધ અને તત્ત્વજ્ઞાન રજૂ કરનાર બાવા બિહારીદાસજી સંત દેવાસાહેબ આદિ મંગલ-વાંઠાયના સંતો. ખીજ તરફ ભક્ત પૂંજ આરોટ, સંત ત્રિકમસાહેબ ને હરિસાહેબ જેવા અનેક સંતો કચ્છી ગિરાને સમૃદ્ધ કરી જાય છે.

૧૯મી સદીના ઉદય સાથે જ આ યાત્રા સંઘમાં ખીજા જોડાયા હતા. એક પંડિત, જેમનાથી એક રીતે કચ્છી સાહિત્યમાં પંડિત પરંપરાની સ્થાપના થાય છે ગઢશીશાના એ પંડિત પીતાંબરજીની “તું નિજ-સ્વરૂપ સંભાર રે, બુદ્ધિ!” જેવી કૃતિ સરળતામાં વીટળાયેલું ગહન આત્મતત્ત્વ સાદી પણ હૃદયંગમ શૈલીમાં પ્રસ્તુત કરે છે, તેા એમના જ સમકાલીન વીરાણીના સંત તિલકદાસજી સુફીવાદની પડોશમાં એસતી રચનાઓમાં પ્રભુવિરહ અને વૈરાગ્ય છાંટ વેરે છે.

વીસમી સદીના ત્રીજા દાયકામાં એક સાક્ષરનો ઉદ્દેશ્ય ન કરીએ તેા નગુણા કહેવાઇએ. તે છે વિ.સં. ૧૯૩૩માં જન્મેલા કવિવર્ય જીવરામ અજરામર ગોર. કચ્છના લોકસાહિત્યને એમણે સર્વ પ્રથમ ગુજરાત સમક્ષ રજુ કર્યું. ભુજમાંથી શુદ્ધ સાહિત્યનું સામયિક પ્રકાશીત કરીને ગુજરાતમાં તેમજ કચ્છમાં સાહિત્યની આબોહવા સર્જી, આજના બચુભાઈ રાવતની જેમ કવિઓને ધડયા, કેળવ્યા ને આગળ ક્યારે; ભલે પેતે કચ્છીમાં કાવ્યસર્જન ન કર્યું, પણ કવિસર્જનને સંવર્ધન કર્યું. આ દષ્ટિએ રા' લખપતજી પછી એમનું સ્થાન આવે છે.

જીવરામભાઈના ‘સરસ્વતી શૃંગાર’ માસિક દ્વારા જેમના કાવ્યો પ્રથમ પ્રકાશ્યા તેવા કચ્છી કવિતાના કીર્તિસ્થંભ, સમર્થ શબ્દ શિક્ષી કવિવર રાઘવજી સાહિત્યના રંગમંચ પર પ્રવેશે છે અને કાવ્યના પ્રકાર, કાવ્યરીતિમાં તેમજ તેના છંદ જેવા બાહ્ય ઉપકરણમાં ક્રાંતિ આવે છે. પાખંડી વેદાંતીઓને અસહ્ય તળપદી વાણીમાં ચમત્ક્રમતા ચાબખા લગાવીને એમણે કચ્છના અખાતી ઉપમા પ્રાપ્ત કરી છે.

“કલીની કુસાધુ” અને “માર જોડો મુંનજો” જેવી ત્રીપી તમતમતી વાણીના વ્યંગ-કટાક્ષ એની તાતા-

તીર સમી વાણીની તાકાત પુરાવાર કરે છે, તેા વતનપ્રેમની એમની કવિતા પણ અત્યાર સુધીના કવિતા-વિષયમાં નવી જ ભાત પાડે છે :

કચ્છડેજ મિઠી કોયડ, બાજરજી માની વટે,
ખલકળ મેવા મિડે, લગે મુંકે ખારાથી;
વાણી મિઠી વતનજી ભૂમિ ભેહસ્ત જેડી લગે,
કચ્છડેમે જેડે આઉં અચાં ફિરી ખારાથી;
રાઘવ ચે ખારા રણ ખીર સાગરથી લગે,
કારા કુંગરતાં લગે સોન જેડા સારા થી.

એમની કાવ્ય-સહિતા સંત-ગુણ-દર્શન અને સંત-વંદનના પ્રદેશમાં પણ વહી છે, જેનાં નાનાં શા ઉદાહરણ :

વિકટ કુવાટે ભાટકે ભવાટવીમે જંત,
સહજ સુવાટે ચારિયે પરસંકટ કટ સંત.
અને...

હિન સંસાર સમુદ્રતાં તારે કરિયે તીર,
જગજલધિમે જહાજવત રાઘવ સંત શરીર.

આ સિદ્ધ હસ્ત કવિ તત્સમ શબ્દોને કચ્છી ભાષામાં જ સહજતાથી પ્રયોજી શકે છે; જેટલી સ્વાભાવિકતાથી તુલસીદાસજી પ્રાકૃત હિંદીમાં પ્રયોજે છે.

વિક્રમની ૨૦ શતાબ્દી કચ્છી ભાષા માટે ભાગ્યવ્રદ નિવડી છે. એક તરફ રા' લખપતજીએ અને પછી જીવરામભાઈ ગોરે કવિતાના ગુલઝારના આગબાનનું ઐતિહાસીક કાર્ય કર્યું, તેા ખીજા બાજુ પંડિત યુગનો પ્રાદુર્ભાવ પીતાંબરજીના હાથે થયો. ત્રીજી તરફ મંગલના સુધારક કવિ દેવાજી બાડેજી સરળ પણ સ્પષ્ટ કાવ્યો

રચે છે અને ખોળ સંત સાજન ભગતના વિવિધ બોધક કાવ્યો સાંપડે છે. તે ભુજનો એક સામાન્ય કારીગર સંતચરણ સેવતાં પ્રભુભક્તિ તરફ વળ્યો અને સરસ્વતીની હડકેટે ચડીને અનાયાસે કવિતાનું વરદાન પામી ગયો. તે વિજ્ઞ ભગત ઉર્ફે સંત ગરીબદાસ પણ આ સદીની નીપજ છે. કવિવર રાધવજી પણ આ સદીને પ્રકાશી ગયા તે આપણે જ્ઞેયું. તે આ સદીનું હજી ખીણું અમોલ્ય રતન છે ભડલીનાં એક કવયિત્રી, કચ્છી સાહિત્યની એ વિરલ મહિલા રતનબાઈ કચ્છની મીરાંબાઇનું બિરૂદ પામી ગઇ છે. એની સરળ બાનીમાં ગંભી ગહનતા ટપકે છે તે એની સાદી ભાષામાં ઊંચું કવિત્વ ઝળકે છે ‘પેરીઆં ભગવાં ભેખ’, ‘પખીએં જ્ઞે મેડો’, ‘સીમાડેં જ્ઞે નેહ’ આદિકૃતિઓમાં પ્રભુ પ્રેમનો મજાદી રંગ દિવ્ય વિરહનો તલસાટ, ઊંડી પ્રભુપ્રીત ને વૈરાગનો પાકો ભગવો રંગ વિલસે છે. અસલ કચ્છી વાણીની અભિવ્યક્તિ-ક્ષમતાને વ્યંજની શક્તિ જેવા માગનારે એનાં કાવ્યો જેવાં. સુફીવાદી રંગ છાંટતી રતનબાઈની કવિતા અંતરના-આતમના ઊંડાણુમાંથી આવે છે.

પણ ૨૦મી વિક્રમ-શતાબ્દીની યશગાથા આટલેથી પૂરી થતી નથી. આજ આરસામાં થયેલો પૂરા મેળ વગરના છતાં એક વિલક્ષણ કાવ્યતત્ત્વ ધરાવતા દ્વિ રચનાર આપણો પાત્રો ચરણ જ્ઞે ગુજરાતમાં આ યુગમાં થયો હોત, તો કદાચ અત્યાધુનિક ‘અસંગતિ પૂજક’ કવીઓ એને પોતાને ગુરૂપદે થાયત! આ

સદીમાં જ થઇ ગયેલા ખીજ પ્રતિભાસંપન્ન પંડિત પરિમલજીએ ‘પચ્છમજી પાદશાહી હો કચ્છ’ જેવી કૃતિ ઉપરાંત ‘કાજો કે સરસી મુલક સજેજી મુચ્છ’ એટલા ઓછા શબ્દોમાં આ ધરાને આપેલી અબ્લિ કચ્છીનું લાઘવ અને કવિની હથોટી બંને સિદ્ધ કરે છે. તે કલાપીના અંતેવાસી સંતકવિ પ્રતાપસિંહજી જાડેજાનાં પ્રભુ-પ્રીતિ-વિરહની આરત તેમજ ઉપદેશ વ્યક્ત કરતાં કાવ્યો પણ મળે છે. પં. કાતાંતિક, પં. પ્રભાકરજી આદિએ પણ બોધાત્મક ચિંતનપ્રધાન કાવ્યો આપ્યાં છે આજ આરસામાં શ્રી મોરારજી કામદાર, ‘કચ્છી એંયો ઈચિ ચોંતા’ જેવું અસ્મિતા-કાવ્ય આપનાર શીવજી દેવશી મહડાવાળા અને પીર ગોશામહુદ્દ જેવા કવિઓ આપણને છેક સાંપ્રતકાળ સુધી લાવી દે છે, આધુનિક યુગમાં આવતાં પહેલાં અતીતને વર્તમાનને જોડતી કડી જેવા મહાત્મા નિરંજનનો ઉલ્લેખ પૂનિત છે કચ્છનું ‘વદેમાતરમ્’ ‘મુંજી માતૃભૂમિ કે નમન’ આપનાર આ સમર્થ કવિએ સંખ્યામાં ઓછા છતાં ભાષાની સમૃદ્ધિ વધારી જનાર કાવ્યો આપ્યાં છે. ‘દોલક તેં નિત થાપ લગે ને તંબૂર વાયઝ પડન, સુરતા જેજી લગી સાંસે, કાકયું મિડયું કુછન’. આમાં કચ્છી સંસ્કૃતિનાં ઉત્ત કૂટલાં સુષ્કુ રીતે પ્રતિબિંબીત થયા છે? ‘હેમારે વટ પુજ્જે જે કે ધીજોધર સંભર્યો આય એડે હિન કવિતા કચ્છી ભાષાપી ધીજોધર કે હેમારેજી ઉચાઇ તઈ પુજ્જએને!’

પરંતુ એ શતાબ્દીના એ મહામૂલ્યવાન મહિઓ તે હજી બાકી છે.

કચ્છી કવિતા
દેવનાગરી લિપિમાં
પણ લખાતી

॥ શ્રી ॥

અખિલભૂવન પાલકા યનમા:॥

સને ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી
કચ્છી કવિતાની આ પુસ્તિકાના
પૂંઠા પરંતુ ચિત્ર આ વિશેષાંકના
પાના ૮૯ પર છે.

(માહિતિ અને ભસ્વીર :
શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ)

અથ કૃષ્ણદાશકૃત કચ્છી ભાષામાં કવિતા લખું છું :

કવિતછંદમનહર

મનુષજનમજ્ઞતાંવદોઆણેથોકસેતાં
તેમેકુડકોરકરેવરેજેનછૂઅંધો ॥
પ્રીતવિસવાસમયાંધરેકરેસતસંગ
સુખેમેનરાજીર્થોધોદુખેમેનરૂઅંધો ॥
સાધેંમુલાંવાસીહરિકથામૃતગિનીતેંસેં
પિંઠજાઅગ્યાનપાપઘૂર્ણેંજાધૂઅંધો ॥
કાલજેસેહથમેનઅર્ચોધોસેંકૃષ્ણદાસ
હિનલોકમેંનેપરલોકમેંસેસૂઅંધો ॥ ૧ ॥

અર્થ—માંણુથનો અવતાર એ માહિતી પદાર્થ છે. તેમાં જે પ્રથમ આસ-
પ્રપણુ મુકીદે વધી તેને અડક્યે મહિ વિશ્વાસ અને પ્રીતીયે કરી શાકુ પ્રવેશોનો
સત્સંગ કર્યે તે પ્રથમ મુખમાં છકી નહિ જાય અને દુ:ખમાં ક્વેસ નહિ પાંમે
વળી શાકુઓ પાથેથી જાતમ એવું હરિકથાએ અમૃત લેઈને પોતાનાં પાપ શોદ્ધ.
એટલું જ નહિ વધી ખીજનાં પણ પ્રીતિ અને તે માંણુસ કાવત્રાં હાથમાંખી નહિ
આપે. (શયમ્ય મૃત્યુથી તે કાંઈ દરસે નહિ) અને કૃષ્ણદાસ દેહેક, તે પ્રથમ આ
લોક અને પરલોકમાં ઘણું શોભાયમાન થયે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થયું, અને જગતને એકમહા-
કવિ વ્યાસજીના રૂપમાં મળ્યા; તેમ જારાતું યુદ્ધ થયું,
અને કચ્છી ભાષાને સાંપડ્યો એક મૂર્ધન્ય કવિ.
રાધવજી પછી તરતમાં થઈ ગયેલા જે મહાન સરસ્વતી-
પુત્રે કચ્છી કવિતાની કાયાપલટ કરી તે હતા કવિરાજ
લાલજી નાનજી જોશી.

સિંધુ તટ પર નિકટ સદાકૃત મચ્છપ જેડો,

ત્રે ડિસ જિનજો ભરે મહારત્નાકર પેરો.

હુંગરજી ત્રે ધાર, ધાર પટની પ્રતિહારી, નીલક
નેણાં ઠાર માક કંઠી અંજરી, જંગપાર મરકત મથે,
મડક, મુનરા લખધનાં અડે પર સિંધુ નિકટ કચ્છીએ
ડેરા ડિનાં.

કચ્છભૂમિનું આણું લખ્ય-મનોહર ચિત્ર આજ
પહેલાં કયા કવિએ આપ્યું છે ?

કચ્છ ધરાની ચારતી તો આ પહેલાં પણ સાંપડી છે પણ પ્રકૃતિ-વર્ણનમાં તો આ કવિવર પ્રથમ જ છે. એમનું પ્રભાત વર્ણન કોઇ પણ ભાષાની કવિતાની પ્રથમ હરોળમાં ઊભું રહી શકે એમ છે તો—

એથીયે સોહામણું છે સંધ્યાવર્ણન:
ખિલેંધી ઊથઇ સમુદ્રતાં, ઉભી ક્ષિતિજ જે પાર,
વઈ વડરેંજી વેલમે, નર્મી કરેતી ન્યાર,
કુણુ કે કોકિલ કંઠમે, ભિરે ભમર મોનીર,
સિરે કુલેંજી ફારમે, સુરભિ મથે સવાર.
ઝખકઠ જ્યોતિ ગણુમિંજા પ્રેમ અખપલકાર,
ડગડગમે પગપગ મથે ઝગમગ કેં ઝખકાર,
મલક-મલક મલકાંધધી ઝખકઝખક ઝલકાય,
પલક ન હિન પારી અયે હિંચડા વિઝે હલાય.

એમનું ઝારા કુંગરનું વર્ણન વાંચીને હિમાલય જેવાનો મોહ ઓસરી જાય! કચ્છના કારાર્કડા રાગનું એમનું વર્ણન ને ખીજા રસોની તુલનામાં વીરરસની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવતી એમની પંક્તિઓ અન્ય ભાષાઓની કવિતામાં આગવી ભાત પાડે તેવાં છે. ગુજરાતી ભાષા પોતે જ વીરરસની કવિતામાં અન્ય ભાષાઓની તુલનામાં દરિદ્ર છે. “કચ્છને કુરુક્ષેત્ર ઝારો” કાવ્ય તેમાં (પણ) મૂલ્યવાન ઉમેરો કરે તેમ છે.

બને હવે....વિક્રમનું ૧૯૫૨ મું વર્ષ આવે છે, જ્યારે કચ્છી ગિરાના ગગનમાં દુક્ષેગય કારાણીનો પ્રવેશ થાય છે.

“ઉગ્યો પ્રકુલ્લ અમીવર્ષણ ચન્દ્રાજ” —દુલેરાય કારાણી રૂપે, દંડી કવિનું સુભાષિત છે :

इदं अन्धंतमा कृत्स्न जायेत भुवनत्रम् ।
यदि शब्दाह्वयं ज्योतिर् आसंसारं न दीप्यते ॥

અર્થાત જો શબ્દનો પ્રકાશ ન હોય તો, જગતમાં અંધકાર વ્યાપી જાય. તેમ, જો કચ્છી ભાષાના આ સૂર્યનો ઉદય ન થાય તો રાધવજી ભારતર લાલજી નાનજીને નિરંજનજી પછી આ કચ્છભૂમિમાં ઘેર અંધકાર વ્યાપી ગયો હોત.

હિંદીમાં જે સ્થાન સૂર-તુલસીનું છે, સંસ્કૃતમાં જે કાલિદાસનું છે, તે કચ્છી ગિરામાં કારાણીનું છે, અને ગુજરાતીમાં? કવિતાના વિષય-વસ્તુના પ્રકારમાં જે કામ નર્મદ દલપતે કયું છે, તે કાર્ય એમણે કચ્છીમાં કયું છે, ખીજા દષ્ટિએ નરસિંહરાવે ને ન્હાનાલાલ-કાન્તે જે કાંતી ગુજરાતી કવિતામાં આણી છે, તેવી કચ્છીમાં કારાણીએ આણી છે, અને કચ્છના મેઘાણી તો એ જનમ્યા ત્યારથી જ છે, ને કચ્છી ભાષા જીવશે ત્યાં સુધી રહેશે. કચ્છી સાહિત્યની સંત પરંપરાને શ્રી કારાણીએ પચાવી છે, તો લોકસાહિત્યનો કસુઓ ધોલ્યો છે, ને વ્રજભાષાના કવિઓનું ને પંડિત પરંપરાનું આકંઠ પાન કયું છે. ઇન્દ-અલંકાર પાસેથી ધાર્યું કામ લીધું છે; ને કચ્છી સંગરને કાફીને નવ-જીવન બદ્યું છે; વીરને, શૃંગારરસને સોહાવ્યા છે, તો કચ્છી રસથી લાખ્ખોને આર્દ્ર કર્યા છે.

રાષ્ટ્રીય પ્રવાહોથી પ્રથમથી જ ઓછી પ્રભાવીત રહેલી આ ભૂમિના સંતાન, ગર્ભ પેઢીઓના પ્રતિનિધિ ભાસે તેવા, પણ 'રાત' જેવું અદ્યતન કલ્પનો અને અધુનાતન અભિવ્યક્તિ-શૈલીને આત્મસાત્ કરતું ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-શિલ્પ કંડારી શકે છે.

શ્રી કારાણીજી પછી કચ્છી કવિતામાં કવિ 'તેજે' તેજસ્વી શૈલીની લોકાપ્તાનીને રજુ કરતી સુંદર કાવ્ય કૃતિઓ આપી છે, તે કવિ 'અબદે' પણ તળપદા જનહૃદયભાવો ઉપરાંત રાષ્ટ્ર ભક્તિની લહેરો પ્રતિબિમ્બીત કરી છે. 'કવિ અબદુલ્લા રૂઝાની ગઝલો અને પ્રિતમલાલ કવિના ઉચ્ચ પ્રતિનાં વિવિધ વિષયક કાવ્યો ઉપરાંત કચ્છના વલ્લભ ભટ્ટ સમા ભક્ત કવિ અબદુલ્લા જાડેજાનાં ઉડાણ ભર્યાં, છતાં સરળ ભજનોએ કચ્છી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી છે. તે સિવાય કર્મસિંહ રાંક, લક્ષ્મીનારાયણજી લાલજી જેઠમલ ઠક્કર, સ્વ. નારાયણજી જોખનપુત્રા, શાયર ઉમ્મર, મૌલવી ધર્મભાઈ, શાયર મિયાં સાહેબ તથા વૃજ ગજકંઠ, હુસેન ખત્રી (કમર કચ્છી) કાનજી કોચરા અને મદનકુમાર અંબરીઆ 'ખવાખ' જેવા નવોદિત કવિઓએ પણ કચ્છી કવિતાની વિકાસ કેડીઓ ટારી છે.

પરંતુ વારતવમાં કારાણીજી પછીના ક્રમે જે કોઈ એક કવિએ કચ્છી ભાષાને સુપેરે સોઢાવી હોય, તે શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદીએ. જંદો ઉપર એમની હથોટી છે, તે અલંકારો એમના હાથમાં રમે છે, લલિત કોમલ કાન્ત પદાવલિ તેમની કલમને ડેરવે છે, વિવિધ જંદોમાં અનેકવિધ વિષયો પરત્વે એમણે

પોતાની કવિત્વ શક્તિ પ્રયોજી છે, હારયરસમાં તે તેમણે અપૂર્વ સફળતા મેળવી છે. 'જાંજીરીની ચડાઈ' કે 'નારદ ઉવાચ' એ એમની ઉત્તમ હારય-કવિતાના નમૂના છે પણ કૃષ્ણ ચરિતનાં એમના કાવ્યો તે સુરદાસથી માંડીને હરીન્દ્ર દેવે સુધીના કવિઓનું સ્મરણ કરાવે એટલાં ઉત્કૃષ્ટ છે.

આકાર સૌષ્ઠ્ય, માધુર્ય અને પ્રસાદગુણની દ્રષ્ટિએ એમને કચ્છી ભાષાના કવિ 'કાન્ત' કહેવા પડે તેમ છે.

રાજહંસ કર રાંધ કરે તો, કોમલ શ્યામ ઘટા સૈં કાયા પગતાં જાણે પદમનાલ સાં, શંખ નિડી ન્યારે સરમાયા નોંતા લાલમ-લીલ-લગેંતા, અરૂણ રતો કર હૃથ્ય હથારી ચપ ચમકેં કર નંગ બિલોરી, મુખતાં અમૃત જલજી ઝારી નિમરાં નેણાં નીલકમલસાં, અખ્ખ ફિરે હિત હુત અણુચારી, લાલ નંદજો આલ કનૈયો, અવનીતેં આયો અવતારી, અને ઓજસગુણ પણ એમને સય: સાધ્ય છે.

હિનભર હાથીડા ઉભા, જાણે જરા પેહાડ,
તિખ્યું તરાયું સુંદમે, રસેં કરીતા રાડ;
હુનભર ધમકેં ઘોડલા, કારી ખૂતી કતાર,
પટતેં ડાખા પછાડયેં, ઉત્તરેં આરોઆર.

(ગીતાસાર')

ભારતભરના કયા સાહિત્યમાં ગીતા-પ્રસંગ આટલી સશક્ત અભિવ્યક્તિ પામ્યો છે ?

તો એમના અનુવાદ-સામર્થ્યની આ ઝલક-માત્ર;
બુકો તેજ હિત સિજ્જમેં ચમકે તો ચોધાર,

અનંત ઊજરે સજો ઉભરે અંતરિયાદ,
ચંદર ચમકે તો ચુટો જે ડેતો થધકાર,

જલ સોસે તો સિજ્જ ને ધડે રસજી ધાર.
રસ સિજ્જ પરણજો કમવરી, અગની તેજ ભયોં કરે,
ત્રીજો-સિજ્જ ચંદર અગતમેં, મુંહિજો તેજ જ સંચરે,

એમનાં અન્ય કાવ્યો સ્તોત્રસાહિત્યની પરંપરાને
અનુસરતાં, તેમજ ખીજાં પ્રયોગાત્મક દિશામાં પણ
વહ્યાં છે વસ્તુતઃ આધુનિક કચ્છી કવિતાની ગિરિ-
યાત્રામાં આ એક મહત્વની ટૂંક છે.

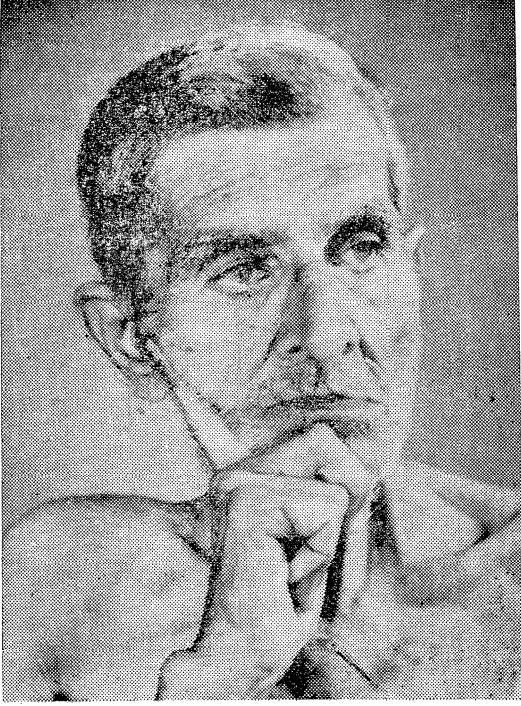
પણ આજ સુધીની કચ્છી કવિતા હજુ આ
કવિથી પણ ઇતિશ્રી પામતી નથી.

મીણુ જેડા થઈ વિયા પથ્થર-ડિસો.
સ્પર્શજે ગુલમોરજો અવસર-ડિસો.
આંગણે મેં લાગણી રેલાઈ વઈ,
અંકુન્તિ હાણેં સઘન ઉચ્ચર ડિસો
મધમધેત્યું મેડિયું મધરાતજ્યું,
સાંસમેં સાયુજ્યજો અંતર ડિસો.

કચ્છી કવિતાનું આવું નવોન્મેષશીલ સીમાચિહ્ન
આંકનાર છે. પ્રખ્યાત ગુજરાતી ગઝલકાર શ્રી શિદ્ધિપત્ર
થાનકી આવી રચનાઓ જે કચ્છી કવિતાની અંગભૂત
હોય, અને આટલી ઉત્તમ કવિત્વક્ષમતા જે ગિરા
ધરાવતી હોય, તે જે ભાષા ન ગણાતાં જોલી ગણાય,
તો પછી હું કહીશ, કે આ જગતમાં કાઈ ભાષા
છે જ નહિ.

★ કચ્છી-ગુજરાતી સાહિત્યનાં ખાગમાં ૪૫-૪૫ વર્ષોથી પોતાનાં હાડ, ચામ અને રક્તનું ખાતર પૂરનાર રાષ્ટ્રવાદી,

સ્વમાની, ઝીંદાદિલ
શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ

કચ્છી કવિ

ક-મોતની

ઈતેજરીમાં

શ્રી. અબ્દુલ્લાહ રૂબ

લેખક : પ્રવીણચંદ્ર શાહ

આ લખુ' છું ત્યારે મારા હૃદયમાં અસીમ છવાયેલી છે; ગળામાં ડુમ્બો બમ્બેલો છે; આંખમાં ગ્લાની અશ્રુ સ્થિર છે.

કારણ ?

કચ્છનો એક ઝીંદાદિલ કવિ ક-મો-તે મરી રહ્યો છે !

હું વધારે પિબ્દપેષણ નહીં કરું. સીધો જ મૂળ વાત પર આવું :

'કચ્છ રચના'ના આ દિપોત્સવી અંકને કચ્છી-ભાષા-ગૌરવ વિશેષાંક બનાવવાનું સંપાદક તરીકે મેં નિરધારેલું. કચ્છીમાં લખતા કવિઓ અને લેખકોને માનાંજલિ આપવાના હેતુથી જેમના જેમના નામ-સરનામાઓ મેળવી શકાય તે બધાનો સંપર્ક સાધી, એમનાં ટૂંક જીવનવૃત્તાંતો અને ફોટોગ્રાફ મોકલવા 'કચ્છ રચના' તરફથી અમે વિનંતિ કરેલી. શ્રી દુલેરાય કારાણી જેવા શિરમોર કચ્છી કવિ-લેખકથી માંડી બે-ચાર જ કાન્યો લખનારા ઉગતા કવિ-લેખકો સુધી તરફથી

‘બહુ તોખા કરી
બહુ અશ્રુ સાચાં
સખરની કખર થઈ
ગઈ બાજી બગાડે
હવે તો રહી છે
ફકત આખરૂં તે
જવાનાં નગારાં કાં,
કિસ્મત વગાડે’

પૂખ જ ઉમળકાભેર જવાબો મળવા લાગ્યા. કચ્છી ભાષાને સમૃદ્ધ કરનારા કવિ-લેખકો તરફતું કચ્છીઓનું ઋણ આ વિશેષાંકથી પુરૂં નહીં તો આંશક રીતે પણ અદા કરી જ શકાશે એવો વધુ ને વધુ ઉમળકા અમારા હૃદયમાં વ્યાપક બનતો ગયો. આ વિશેષાંકથી માનનાંજલિ આપવાનો અમારો આ પ્રયાસ આખરે સફળ થશે તેના બિંદા આનંદ અને સંતોષથી હું અને મારા સાથીઓ લગભગ વિભોર થવા લાગ્યા.

—અને ત્યાં જ વીજળી પડી! આઘાત જ નહીં; વજ્રઘાત થયો!

હાહા પોળ, માંડવી-કચ્છથી કચ્છી કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂંજને જવાબી-પત્ર મળ્યો.

શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂંજને પત્ર, માત્ર પત્ર નથી. સાહસી, પુરૂષાર્થી, માન-તાલ્બારી, સાહિત્યપ્રેમી, દાની, સ્વમાની, કચ્છીઓ સામેનો એક અરીસો છે. એક ચિત્કાર છે, શોકમૂઠ્ઠ હૃદયની એક હેાળીજવાળા છે, અને સાથે સાથે કચ્છી જનજીવનની, કચ્છી સહનશિલતાની, કચ્છી ક્રનાગીરી અને કચ્છી સાહિત્યિક શહીદીની એક રોમાંચક, દિલ હલખલાવી નાખનારી, હૈરવીની ખર-લમાં ઘુટાયેલી ત્રાહીમામ, નાસીપાસ દઈની ચીખભરી દાસ્તાં છે.

શ્રી રૂંજને પત્ર

તા. ૨-૧૦-૭૬ ના શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂંજને ‘કચ્છ-રચના’ને લખેલા પત્રનો શરૂઆતનો ભાગ પહેલાં વાચો :

“આપનો પત્ર મળ્યો.

“મારૂં ટૂંકું જીવન વૃત્તાંત લખી મોકલવા લખેલ તે લખી મોકલું છું.”

“મારો જન્મ-મંઈ. સ. ૧૯૧૦માં થયેલ. અભ્યાસ અંગ્રેજી પાંચ સુધીનો. ૧૫ વરસે માંડવી કસ્ટમમાં રહી ગયેલો. ભણવામાં ઘણા હોશિયાર છતાં મોટું કુટુંબ, કમાવનાર મારો બાપ એટલે વધારે ભણી શકેલ નહીં.

“મને સફેદ કબુતરો ઉડાડવાનો ભારે શોખ હતો, તે પડતો મૂકી, સંગીત શીખવું ચાલુ કર્યું. એકાદ બે વરસ શીખ્યો. પછી વાંચવાનો શોખ વધ્યો, એટલે સંગીત રહ્યું અપૂરું.

“કાવ્ય લખવાની શરૂઆત લગભગ ૧૬ વરસનો હતો ત્યારથી કરી. પીંગળ શીખવાનો કોઈ મોકો ન મળ્યો, એટલે અનુમાને લખ્યો ગયો. તેમાં મારા ગુરૂ સમા કવિરાજ દુલેરાય-ભાઇ કારાણીનો ટેકો મળ્યો. તેઓએ મને ઉત્સાહિત કરી, પ્રોત્સાહન આપ્યું. નાગરહાસ ગઢીયા જે માંડવીના હતા તેમને ખિત્રીશ ઇન્ડિયામાં રહેવાની સરકારે મનાઈ કરી એટલે માંડવીમાં જ વસતા હતા. એમનો પણ સારો સહકાર મળ્યો.

“લગભગ ૪૩ વરસ પહેલાં બે પુસ્તિકાઓ ગુજરાતીમાં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલઃ
(૧) કોની દિવાળી અથવા દિવાળી કે હોળી
(૨) ઈંદના ઘણી એમ બે પુસ્તિકાઓ છપાવી.

“૧૯૩૯ માં રામવિજય નાટક કુંપનીને તેમના કવિ બાલુભાઈ તથા મેં મળી કચ્છનો કીર્તિપતિ ‘પહેલો ખેંગારજી’ નાટકની રચના કરી તેમાં ગીતો વગેરે લખ્યાં. લખવાની શરૂઆત હતી, જેમાં નાગરહાસ તથા કવિરાજ દુલેરાયનો ફાળો મોટો છે. કારાણીએ નાગરહાસને કહેલ કે અબ્દુલ્લાહ ભવિષ્યમાં સારો કવિ થશે, અને એમના આશિર્વાદથી કવિ બન્યો છું.”

“રાજ્યની નોકરીમાં હતો એટલે રાજ્યોનાં વખાણનાં કાવ્યો લખતો. એમના વિવાહ હોય કે મરણ કે જન્મ દિવસનાં કાવ્યો રચતો એટલે રાજ્યમાં કવિ તરીકે સારી નામના હતી.

“આઝાદિની લડત ચાલુ હતી તે વખતે પણ કાવ્યો રચી, ખીજાઓનાં નામે મોકલતો.

“માંડવીનું ક્ષેત્ર ટૂંકું એટલે સંજોગવસાત વધારે વીકસી ન શક્યો. વળી ઘરનાં વિપરીત

સંજોગો એટલે મુંબઈ (કે) ક્યાંય જઈ ન શક્યો.
સંગીતનું બહુ ઓછું જ્ઞાન છતાં મને ગાયનો
લખવામાં બહુ જ ઉપયોગી થયું...

એકલું અટલું જીવન

“લગભગ ૩૦ ત્રીસ વરસ પહેલાં નોકરી
છોડી પેન્શન પર ઉતરી ગયો.

‘નાનપણથી જ બિમાર જેવી હાલત હતી.

“ત્રણ વરસમાં તો ભયું કુદુરખ વેર-
વિખેર થઈ ગયું. આપ ગુજરી ગયા. મા,
મારી ઘરવાળી, ભાઈ, ભાઈની ઘરવાળી,
નાનાભાઈની ઘરવાળી વગેરે મરણ પામ્યાં.

“મારે એક છોકરી છે તે જન્મ ખંભાલીયે
પરણાવી દીધી છે.

“ત્રીસ વરસથી માંડવીમાં એકલો,
અટલો જીવન ગૂંબર છું. પેન્શન બહુ જ
થોડું. ક્યાંથી પૂરું થઈ શકે? એટલે શરીરની
ટ્રીગમેન્ટ કે પૌસ્ટીક ઓરાક ક્યાંથી મળે?
અહીં માંડવીમાં સગું કુંડુળી કોઈ નહીં.
સારા પાડોશીઓ દયા દાખલ એક વખત
આવાનું મોકલે છે. ખાવામાં થોડી ખીચડી,
થોડું શાક, થોડીક છાસ-ચોવીસ કલાકમાં
એક જ વખત.

“મરવાને વાંકે જીવી રહ્યો છું. મોટી
મહોંકાણુ તો એજ છે કે લગભગ ૧૬
વરસથી અંધાપો આવ્યો. ખન્ને આંખોનાં
ઓપરેશન ફેઈલ) ગયાં. થાય જ ને?
સરકારી દવાખાનાનાં બેજવાબદાર
ડોક્ટરો. ખીજે કોઈ રસ્તો નહતો.

“ઓપરેશન બાદ સાધારણ નજર પડતી. જે
આંખની ટ્રીટ (મેન્ટ) કોઈ સારા ડોક્ટર મારફતે
થાય તો હજી પણ આંખ થાય, પણ મારા
સંજોગો ! ઘરમાં એકલો અટલો, વડીલોપાળીત
જગ્યામાં પડ્યો છું. જગ્યા પણ ઘણીખરી પડી
ગઈ છે, એને પણ પોશણ તો જોઈએ. ઘરની
બહાર બહુ જ ઓછું, એકાદ કલાક ન છૂટકે

કેંક ૪૩ વર્ષ પહેલાં

શ્રી રૂંબએ લખેલું :

‘કોની દિવાળી :

દિવાળી કે હોળી ?

આજે પણ કેટલું સાચું છે?

આ પીવા કે ચીજ વસ્તુ લેવા, ન છૂટકે નીકળવું
પડે છે.

“ગાલતાં ચકકર ચડે છે. આંખો
બહુ જ ખેંચાય છે. લખવામાં બહુ જ
મુશ્કેલી પડે છે. એટલે કોઈ છાપાઓમાં
કાવ્ય મોકલી શકતો નથી. કચ્છી ભાષામાં
(અને) ગુજરાતીમાં ૧૦૦૦ (એકહજાર) નાના-
મોટાં કાવ્યો રચ્યાં છે. સેંકડો છાપાઓમાં પ્રગટ
પણ થયાં. બાકીનાં ઘરની ધુળ ચાટતાં
પડ્યાં છે. આંખે દેખાતું નથી, કાવ્યોને
હવે તો જીવડાંઓ લરખી જાય છે.
લખાણુ, કાગળીઆંઓ પણ જીવું થઈ
ભૂકડો થઈ જવા આવ્યાં છે.

“મારાથી વ્યવસ્તા થતી નથી. કરી શકતો
નથી. એ બાબતનો બહુ જ આઘાત થાય (છે)
(પણ) શું કરું? લગભગ ૩૦ વરસથી દુઃખના
ચકરાવામાં છું. મારાં ઘણાં કાવ્યો(માં) દુઃખ
વ્યકત કર્યું છે. રાજકારણના, ચુંટણી, ચૂંટણી-
પ્રચાર, ક્ષીલોસોક્ષી, ઇન્ટરનેશનલ (વિષયો) વગેરે
ઘણાં કાવ્યો છે. અમેરિકાનાં મહાન લેખક
ચેસ્ટર બોલ (બાઉલ્સ), પ્રમુખ નીકશન વગેરેના
(મારા પરનાં) પત્રો (પણ) છે. ભારત વડાપ્રધાન
શ્રીમતિ ઇન્દીરાદેવીનાં, રાષ્ટ્રપતિ વી. વી. ગીરી
વગેરેનાં અને ઘણા પ્રખ્યાત ખીજ માણસોનાં
પ્રમાણપત્રો (પણ) છે. ધાર્મિક કાવ્યો પણ લખું
છું—દરેક ધર્મમાં, શ્રી ડોંગરે મહારાજ, સ્વામી-
નારાયણ, જૈનોનાં, શ્રીદેવી અંબીકા વગેરેનાં
ઘણાં કાવ્યો (લખ્યાં) છે—દરેક ધર્મનાં.

“લખતાં ચકકર ચડે છે, આંખ ખેંચાય છે,
અડસદે લખ્યો જઈ છું.”

—અને હવે વાંચો, કચ્છી કવિ અબ્દુલ્લાહ રૂંબનાં
કરણતમ પત્રનો અંતભાગ :

છેલા શ્વાસ

“એકલવાયું જીવન.

“કોઇનો સહારો, સાથ નહીં. તેમાં વળી અંધાપો. જીવન બહુ જ કંટાળા ભરેલું ગુભરું છું. મારાં મોતને, હરથડી કાળ્યો દ્વારા, મોતને પોકારી રહ્યા છું:

‘મોતે મોત મળે નહીં,
ગોતે મોત, મોત માડું
મોતને ન મળે મોત
ક્યાં એનો વાસ છે
માડું મોત, મારા મોતે
તરફડી મરી રહું,
માડું મોત, મોતનાં તો
ભરે છેલ્લા શ્વાસ છે !

(‘મોતની ગોત’ના કાવ્યમાંથી)

“હવે તો આ જીવનથી, જીવંતથી તોખા કરી છે.

“બહુ તોખા કરી,
બહુ અશ્રુ સાર્યાં,
સખરની કખર થઇ
ગઈ બાઝી બગાડે,
હવે તો રહી છે
ફકત આખર તે
જવાનાં નગારાં કાં,
કિસ્મત વગાડે.

“અરે રે, હાય બદ-કિસ્મત, નગારાં નાશના વાગે,
નથી કોઈ કામ ઠેકાણું, ઉપાડું ક્યાં કદમ આગે,
વેરાણા રાહમાં કંટક પગે ઉપાડતાં વાગે,
નથી અહીં કોઈ, કોઈવું; પરાયું પારકું લાગે.

‘મનને મનાવી લેવા કોશિષ કરું છું, છતાં
એ માનતું નથી. ‘હું કેમ જીવું?’-એ કાવ્યમાંથી:
‘ભલે દુનિયા હવે ખુશ થાય,

હવે દફનાવી મને,
કુર્યાં બેહાલ છે બદકારોએ, સતાવી મને,
જગત અચકાય નહીં ઠોકરો લગાવી મને,
જીવું હું કેમ કહો જગતમાં, મનાવી મને ?

“અમર છે આશા છતાં,
અહીં હવે અવકાશ નથી,
સોચી રહ્યો છું કે, મરેલી,
આશામાં, વિશ્વાસ નથી.

“જીવંતી ટૂંકી છતાં લાંબું
આ પરિચાણ થયું,
છુટે નહીં, ખૂટે જીવન,
કેમ આ નિર્માણ થયું ?

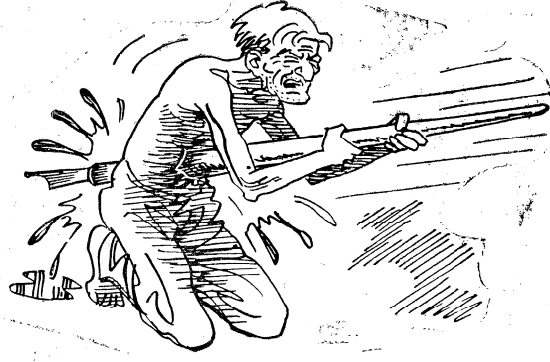
“તુટયા તારો, રડતું જીવન,
કિસ્મત કુટી ગઈ,
તુટયા તાર કોનાથી બેડું (બ્યાં)
વિણા કુટી ગઈ.
આશા મહીં અટવાઈ આશા,
આશા ખૂટી ગઈ,
રહ્યા સહ્યા વિણાના ટૂંકડા,
દુનિયા લૂંટી ગઈ.

‘વશા તમારી વાત છે સાચી
(પણ) અહીં વાત છુટી ગઈ,
આ જીવન જીવ્યાની મારી ખૂટી કુટી ગઈ,
નવા જીવનને ક્યાં જઈ શોધું
(બ્યાં) આંખડી કુટી ગઈ,
મૃત્યુ દેવતા મોત આપને,
ધીરજ ખૂટી ગઈ.

“કેવી કેવી આશાઓને મેં મારા
હૃદયઉદ્ધાનમાં મારાં લોહીથી પોશી, પરંતુ
સમન્વતું નથી કે એ આશાઓ કેમ
મુરઝાઈ જાય છે? માડું હૃદય મારી
મરેલી આશાઓનું કપ્પરતાન છે, અને
કપ્પરતાનમાં આહ અફસોસ સિવાય
બીજું શું હોઈ શકે ?

“અમૃતને ઢોળી, હું વીધ ઘોળી રહ્યો, છું,
આશનો નાશ કરી, કરી હોળી રહ્યો છું;
જીવને નીજીવ ગણી,
ખાકમાં રગદોળી રહ્યો છું,
મરેલા મોતને મુરદાલ
થઈ હું ખોળી રહ્યો છું.

‘સરસ્વતિ જોઈ મારી
લક્ષ્મણ રીસાઈ ચાલી,
વેર વાળે ઝેર આણી,
નહી ડરનાર છું
સરસ્વતિ (નો) દાસ,
હું તો કલમપૂજન કરી
સરસ્વતિ ચરણોમાં
શિર ધરનાર છું.’

‘આ છે મારા જીવનનો ટૂંકો પરિચય. વધારે
બધું છે પણ લખવામાં બહુ તકલીફ પડે છે.
(બહુ) લાંબું પડેલું લખી આપનો કિંમતી
સમય લેવા બદલ ગુસ્તાગી ચાહું છું. આમાંથી
જે આપને યોગ્ય લાગે તે રાખશો. સુધારીને
વાંચજો, અંધે લખ્યું લખાણ, લાચારી છે આંખની,
તેની કરતો બણ-હવે છેલ્લે :

‘સાક્ષરીનો દાવો નથી,
નથી ભાષાશાસ્ત્રી હું તો,
કવિ છું જરૂર. કવિ થયો પૂરવાર છું.
જેવો છું તેવો તોય મસ્તોની મહેફીલ મહી,
મસ્ત થઈને અસ્મિતાથી સુર પુરનાર છું.
“સરસ્તી જોઈ મારી” લક્ષ્મી રીસાઈ ચાલી,
વેરવાળો, ઝેર આણી, નહીં ડરનાર છું.
સરસ્વતી (નો) દાસ, હું તો
કલમ પૂજન કરી,
સરસ્વત ચરણોમાં, શીર ધરનાર છું’

ભૂતકાળ

કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂંજનો આ દર્દનાક પત્ર
વાંચતાંવાંચતાં મારાં અંતર-ચક્ષુ સામેથી છેલ્લાં
૨૬ વર્ષોના ભૂતકાળની ઢગલાખંધ આઠી-પાતળી યાદોનું
ચિત્ર ઝડપભેર પસાર થઈ રહ્યું છે.

૧૯૫૧-૫૨નાં વર્ષો હતાં. દેશનું નવું અંધારણ
તાજેતરમાં જ પસાર થયા પછી, લોકસભા માટેની પહેલી જ

દેશવ્યાપક ચૂંટણીઓ થવાની હતી, કચ્છની લોકસભા
માટેની એક જ બેઠક હતી, જેના માટે કેંગ્રેસ ઉમેદવાર તરીકે
શ્રી ભવાનજી અરજણ ખીમજી હતા અને તેમના હરિકે
ઉમેદવાર તરીકે ભારતનાં આયોજનનાં પિતામહ,
વિશ્વપ્રસિધ્ધ અર્થશાસ્ત્રી, સા-ચી લોકશાહીનાં અડીખમ
મશાલચી, કચ્છી સપૂત પ્રોફેસર ખુશાલ તલકશી શાહે
લોકશાહીનાં સમરાંગણમાં ઝુકાવ્યું હતું. કચ્છી સાહિ-
ત્યકારોનાં કોહીતુર ડો. જયંત ખત્રી, તે વખતના
કચ્છનાં સક્રિય રાજકિય આગેવાન શ્રી હરીરામભાઈ કોઠારી,
ડો. મનુભાઈ પાંધી, શ્રી વનુ પાંધી, શ્રી વીનુ કેશવાણી,
શ્રી નાનાલાલ વસા, શ્રી લાહિરી શાહ, અને ખીજા સેંકડો
સાથી મિત્રો સાથે અમે પ્રોફેસર કે. ટી. શાહનાં રાજકિય
કાર્યકરો તરીકે રાત-દિવસ જોયા વગર કચ્છનાં ગામડે
ગામડાં ખૂંદતા હતા. પ્રોફેસર કે. ટી. શાહ કહેતા :
ચૂંટણી લોકશાહીનો શિક્ષણ યજ્ઞ છે. રાજકિય રબ્બર-
સ્ટેમ્પની ઓળખ ઉપરથી લોકસભાનાં પ્રતિનાયક
ચૂંટાય નહીં. યોગ્યતાનાં ધોરણ પર જ પ્રતિનિધિઓ
ચૂંટાવા જોઈએ. આખુંયે કચ્છ રાજકિય જાગૃતિનાં
હિલોળે ચડ્યું હતું. કચ્છે ક્યારેય ન અનુભવેલી રાજકિય
જાગૃતિ, ગંભીરતા અને સમજ કેળવાવા માંડી હતી.

એક તરફ સત્તાધારી પક્ષનાં અપાર સાધનો,
શક્તિ, નાણા અને અને શેહ હતા અને ખીજી તરફ
લોકશાહીની ઉચ્ચતમ પ્રણાલિકાઓ સ્થાપવાની કચ્છી
પ્રજાની તમન્નાઓ હતી. ગરીબમાં ગરીબ કચ્છી પોતાની
સહાનુભૂતિ પ્રોફેસર કે. ટી. શાહ તરફ વ્યક્ત કરતા
હતા. પ્રોફેસર કે. ટી. શાહના માટે રાતદિવસ જોયા
વગર કે ભૂખ તરસની પરવા કર્યા વગર; લેશ પણ
અંગત સ્વાર્થ વગર, માત્ર ઉચ્ચતમ લોકશાહીની ઉમદા
પ્રણાલિકા સ્થાપવા માટે, જાનફેસાની કરવાની તમન્નાથી
થનગનતા અમારા જેવા સેંકડો, હજારો કાર્યકરો વચ્ચે

મેં શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબને કામ કરતાં જોયેલા. માંડવી કે આસપાસના વિસ્તારોમાં થતી સેંકડો નાની મોટી સભાઓમાં મુખ્ય કાર્યકરો કે પ્રેક્ટિસર કે. ટી. શાહ એમના ચૂંટણી સંદેશ આપે તે પહેલાં, સભાની શરૂઆતમાં કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ, રાષ્ટ્રલકિતના ગીતો, શૌર્યના ગીતો, વીરતાના ગીતો, કચ્છીઓના સમૃદ્ધ ઈતિહાસ અને માતૃભૂમિ તરફની લગનનાં ગીતો ગાઈને સભાની શરૂઆતો કરતા એમને ન તે પોતાના દેખાવની શીકર, ન તે કપડાની શીકર, ન ખાવાની ચિંતા કે ન આરામની ખેવના. લોકશાહીની લયલાના મજાદુની જેમ, એક રાષ્ટ્રવાદી ફકીરની જેમ, શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ અમારી સાથે ધુમતા. ન કોઈ લાલચ, ન કોઈ લાલની આશા; રાષ્ટ્રિયતાના પ્રબલકિય ઘોડાપુરમાં અમે બધા અલગારી બેશીકરાઈથી ગળાકુળ નાચેલા-કુદેલા.

સ્વાભિમાની રૂબ

એ પછીનાં થોડાં વર્ષો સુધી હું કચ્છનાં રાજકારણમાં, સરકાર સામેની, પ્રબળતાં હકકોની સ્થાનિક લડતોની રાજકિય ભરતી-ઓટમાં, નગરસભાઓની ચૂંટણીઓમાં ને તળ કચ્છનાં રાજકારણ ઉપરાંત કચ્છનાં દૈનિક પત્રકારત્વમાં પણ ગળાકુળ રહેલો. પત્રકારિત્વનાં મારાં એ વર્ષો દરમ્યાન પણ કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબની સાહિત્યિક રચનાઓ ધસમસતા પ્રવાહની ગતીથી એ મોકલતા રહેતા-અને જે અખબારો હું સંભાળતો હતો તેમાં હું એમની રચનાઓને વખતો-વખત સ્થાન આપતો રહેલો. શ્રી રૂબને મારે રૂબરૂ મળવાનું ઓછું બનતું, પરંતુ મારા પત્રકારિત્વનાં એ વર્ષો દરમ્યાનનાં મારા સહકાર્યકરોમાંનાં કવિ શ્રી 'અબ્દ' કે મી મોહનલાલ વર અથવા મારા અંગત મિત્રો શ્રી વતુ પાંધી કે શ્રી વીતુ કેશવાણી અથવા (થોડા સમય પહેલાં સ્વર્ગવાસી થયેલા માંડવીના) શ્રી દોલતકુમાર સીસોદીયા વગેરે સાથે શ્રી રૂબના અસ્ખલિત સાહિત્ય-સર્જનોની પણ ચર્ચાઓ થતી અને કચ્છી-ગુજરાતી સાહિત્યનાં આ કચ્છી ઓલિયાને અમે દૂરથી પણ માનાંજલિઓ અર્પણ કરતા રહેતા.

કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ એક રાષ્ટ્રવાદી, અમીર ભરપૂર, સ્વાભિમાની કચ્છી છે. શક્ય છે કે એમની સાહિત્યિક

કચ્છ રચના દિપોત્સવી વિશેષાંક

‘મારું હૃદય મારી મરેલી આશાઓનું કપ્રસ્તાન છે, અને કપ્રસ્તાનમાં આહ, અફસોસ સિવાય બીજું શું હોઈ શકે?’

રચનાઓ પહેલ પાડેલા હીરા જેવી કેટલાકને ન લાભે; પરંતુ તેથી ખાણમાંથી નીકળેલા બિન-પાસાંદાર હીરાનું મૂળભૂત મૂલ્ય ઓછું થતું નથી.

આજે ૬૬ વર્ષની જૈફે ઉંમરે પહેંચેલા કવિ શ્રી રૂબને સોળ જ વર્ષની વયથી કચ્છી-ગુજરાતી સાહિત્યની પારાવાર કબ્જાવક યાત્રા માંડી : કચ્છી-ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્યાનને ખીલવતાં પોતાના હાડ, ચામ અને રકતનું ખાતર પૂરતા જ ગયા.

એમણે પોતાની અંગત જરૂરિયાતો સામે ન જોયું; પુસ્તકારની ખેવના ન રાખી, નાત-જાતનાં ભેદને પાપ ગણ્યું; ઠોકરો ખાતા ગયા, પડતા ગયા, ઉઠતા ગયા; પણ કચ્છી સ્વાભિમાનને ક્યાંય હિલ્લું થવા ન દીધું.

આપણી ફરજ

ત્રીશ ત્રીશ વર્ષથી એકલવાયું, લેંકાર જીવન ગુજારતા, અને તે પણ ચોવીસ કલાકમાં પાડોશીઓની એક જ વખતની ફાળી-સુખી છાશ-ખીચડીથી જીવન ખસર કરતા આ કચ્છી સાહિત્યકાર-મરજીવો આજ જ દારૂણ દશામાં છે ત્યારે આપણી-કચ્છીઓની શું ફરજ બની રહે છે ?

એક ઝીંદાદીલ કચ્છી સાહિત્યકાર આજે ક-મો-તે મરી રહ્યો છે. સેકન્ડે સેકન્ડે, મીનીટે મીનીટે, કલાકે કલાકે

કચ્છી અને ગુજરાતીમાં ૧૦૦૦ નાનાં મોટાં કાવ્યો રચ્યાં છે. સે'કડો છાપાંઓમાં પ્રગટ પણ થયાં. બાકીનાં ઘરની ધુળ ચાટતાં પડ્યાં છે. આખે દેખાતું નથી. કાવ્યોને હવે તો જીવડાંઓ ભરખી જાય છે. લખાણ, કાગળીઆંઓ પણ જીર્ણ થઈ ભૂકકો થઈ જવા આવ્યાં છે.

અને રાત અને દિવસ, પરાધિનતા, કંગાલિયત, ફરજિયાત ભૂખમરો, અંધાપો અને કચ્છીઓનાં નગુણપણાનાં પાતાળમાં ભીંડેને ભીંડે ગરકાવ થઈ રહ્યો છે : છતાં પણ એના હોઠ પર કચ્છી ખુમારીનાં શબ્દો તો આ જ છે : સરસ્વતિ (નો) દાસ, હું તો કલમપુજન કરી, સરસ્વતિ ચરણોમાં શિર ધરનાર છું !

કચ્છમાંના કચ્છીઓ અને કચ્છ બહારનાં કચ્છીઓની અનેક સંસ્થાઓ છે. અનેક મંડળો છે. રાહત કમીટીઓ છે. દુષ્કાળ હોય, અછત હોય, કરવરાં વર્ષ હોય, ધરતીકંપ હોય બીજી કોઈ પણ કુદરતી આફત હોય કે નેત્રયજ્ઞો હોય કે ધાર્મિક ઉત્સાવો હોય કચ્છીઓ હમેશાં કચ્છની વહારે ધાય છે. કચ્છમાં કેળવણીની સંસ્થાઓ ચલાવવા કચ્છીઓ લાખો રૂપિયા આપે છે. તાજેતરમાં જ એક સન્નિવ્હ રાજકિય આગેવાનની સેવાની કદર, નાણાકિય સ્વરૂપે કચ્છમાં અને મુ'બંધ ખાતે કરવામાં આવી હતી. -અરે ! કચ્છની ખાંજરાપોળોનાં ઢોરોને જીવતાં રાખવા માટે પણ કચ્છીઓ છૂટ્ટે હાથે મદદ કરતા રહ્યા છે.

એવા આપણે કચ્છીઓ-અને જાસ કરીને કચ્છની સાહિત્ય પ્રવૃત્તીને હુંફે ભરી નજરે જોનારા હજારો કચ્છીઓ-શું એક કચ્છી કાવ-લેખકને કમોતે મરવા દઈશું? એની જીવન સંધ્યાનાં વર્ષો શું બગડવા દેશું? જેણે કચ્છી સાહિત્ય-દિવાને ઝળહળતો રાખતાં રાખતાં પોતાની જાતને મૂગમાંથી જ ગાળી નાંખી, તેના તરફ શું આપણે ઉપેક્ષા બતાવશું ?

કચ્છ રચના દિવોત્સવી વિશેષાંક
 મોતે મોત મળે નહીં,
 ગાતે મોત, મોત મારું
 મોતને ન મળે મોત
 ક્યાં એનો વાસ છે
 મારું મોત, મારા મોતે
 તરફડી મરી રહું
 મારું મોત, મોતનાં તો
 ભરે છેલ્લા શ્વાસ છે

સાહિત્ય ફફીરી

શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ્ન કચ્છી તો છે જ, સાહિત્યકાર તો છે જ, કવિ તો છે જ, પરંતુ એથીયે વિશેષ તો કચ્છી સ્વાભિમાન, અસ્મિતા અને સાહિત્ય-ફફીરીના જીવંત પ્રતિક છે.

આજે અબ્દુલ્લાહ રૂબ્ન છે, કાલે આપણા બધામાંથી કોઈ હશે, શું એકબીજા તરફનો કોઈ ઋણ સ્વીકાર આપણે નહીં કરીએ? શું આપણે એ-ટ-લા નગુણા બની શકશું?

કચ્છી કવિ શ્રી અબ્દુલ્લાહ રૂબ્ન આજ પો-તા-નાં લોહીનાં સગાં સ'બંધીઓ વગરનાં છે; પરંતુ શું આપણે એમનાં

‘મારા પડોશીઓ દયા ખાતર એક વખત ખાવાનું મોકલે છે. ખાવામાં થોડી ખીચડી, થોડું શાક, થોડીક છાસ -થોડીસ કલાકમાં એક જ વખત’

સગાં સ'બંધી નથી બની શકતા? શ્રી રૂબ્નને જે એમના રહેમ-દિલ પાડોશીઓ છાશને ખીચડી થોડીસ કલાકમાં એકવાર પહોંચાડી શકે છે તો, ખીજી વારની છાશને ખીચડી પહોંચાડવામાં મદદ કરનારા પડોશીઓ આપણે નથી બની શકતા? એમની આંખોનું આપરેશન જે ફફીથી થાય તો શ્રી રૂબ્ન ફફીથી વધુ દેખતા થઈ શકે તેમ છે-શું આપણે આવા પ્રયાસોમાં ખિરાદરી-ભરી મદદ નથી કરી શકતા? શ્રી રૂબ્નનું સાહિત્ય, રૂબ્નનાં કાવ્યો, ગુજરાતી અને કચ્છી રચનાઓ ઉધઈ ખાઈ બચ તે પહેલા આપણે એમના તરફ ઈન્સાની ફરજ ભરેલી મદદનો હાથ નથી લ'ખાવી શકતા?

શ્રી રૂબ્નની આજની દારૂણ હાલત આપણા સામે, કચ્છીઓ સામે, ખાસ કરીને સાહિત્યપ્રેમી કચ્છીઓ સામેનો એક સાંસ્કારિક પડકાર છે, ફરજભાનનું એક ઐતિહાસિક આહ્વાહન છે.

(સુબઈ)

—પ્રવીણચંદ્ર શાહ

એક અવલોકન

કચ્છી

શબ્દ ધાતુકોશ

: લેખક :

પ્રતાપરાય ગોપાલજી ત્રિવેદી

કંસારા શેરી, હવેલી ઓક, માંડવી-(કચ્છ)

૫૪ સંખ્યા ૮૮

— મૂલ્ય પાંચ રૂપીઆ

“આધેલ=અર્ધાં ગાળા પર પહોંચવું.”

ઉત્પુત=ઉત્ર વાદવિવાદ કરવો.

ઓરાસ=હળવે હાથે લપેડવું.

ઓવાસ = ગોમૂત્રથી ખીજને પ્રભાવિત કરવું.

To drop seeds in urine of cow (to Protect from germs).”

—આપણી સૌની ભાષા કચ્છી, છતાં આવા કેટલાયે શબ્દો આપણામાંના ધણાને અપરિચિત જણાય “કુછ” ધાતુનો “ખોલવું” એવો પર્યાય તો અપણે સૌ જાણીએ, પણ એનો ‘મંત્ર લણવો’ એવો અર્થ કેટલાને ખ્યાલમાં હશે ?

“ગજૂ”નો એક રૂઢિપ્રયોગ “શણમે ગજૂ” = પરિપક્વ સમય પહેલાં કાર્યક્રમનો દેખાવ કરવો; To pretend a successful function despite immaturity of time.

ભગવદ્ ગીતામાં વર્ણવેલા ચાર પ્રકારના લક્તોતું વિશ્લેષણ કરતા આચાર્ય વિનોબાજીએ એવરેસ્ટ ચડનારા, ઉત્તર ધ્રુવની શોધસફર કરનારા અને વૈજ્ઞાનિક શોધકોને ‘જિજ્ઞાસુ ભકત’ ની કક્ષામાં મૂક્યા છે. ‘કચ્છી મધ્યમ વ્યાકરણ’ પછી ‘કચ્છી ધાતુકોશ’ની રચના કરનાર શ્રી પ્રતાપરાય ત્રિવેદીને આવા ‘જિજ્ઞાસુ ભકત’ જ ગણી શકાય, શબ્દધ્વજના આ સંનિષ્ઠ આરાધક માટે સ્વ. ડોલરરાય માંકડ જેવા ગુજરાતના પ્રખર સાક્ષરે ‘કચ્છીના પહેલા પાણિનિ’ જેવા શબ્દો પ્રયોજ્યો હતા.

અવિરત શ્રમ, શાસ્ત્રીય યુદ્ધ અને વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિનું યોગદ્ર્ગ એટલે ‘કચ્છી ધાતુકોશ’ પુસ્તકને ‘આશી-વર્ચન’ આપનાર વયોવૃદ્ધ સાક્ષરવર્ય શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીએ જેમાં કચ્છી માટે અપૂર્વ એવી “શાસ્ત્રીય વ્યાકૃતિ અને વ્યવસ્થા”નું દર્શન કર્યું છે. એવા આ કોશમાં ૭૪૨ જેટલા મૂળ ધાતુઓ અને ૬૨ જેટલા નામ ધાતુઓ સમાવીને ધાતુઓનું મૂળ, એમને સ્વરૂપ-વિકાસ અને ચોક્કસાઈ ભરેલા તેમજ શક્ય તેટલા પૂર્ણ (પ્રત્યક્ષ તથા રૂઢિગત) અર્થ લેખકે આપ્યા છે. કચ્છી ધાતુઓનું ગણમાં વર્ગીકરણ કરવાની કર્તાની સઝ જ એમના ઊંડા ભાષાશાસ્ત્રીય જ્ઞાનની અને વૈજ્ઞાનિક યુદ્ધની સાખિતી આપી જાય છે.

આપણા આ વિદગ્ય વૈયાકરણી કેટલા ઊંડાણ અને ઝીણવટ સાધી શક્યા છે એની નીચેનાં જુજ ઉદાહરણો ઉપરથી પણ પ્રતીતિ થાય.

‘ચુક’ના ૩૬ અર્થ આપતા ‘ચલણ ચુકણ’ ને ‘ચુણ ચુકણ’ ને પણ ચૂક્યા નથી! જેવી જ રીતે ‘જન છડાણી’ ને ‘પંજ પિરાણા છડાણી’ને (‘છડ’ના ૩૬ અર્થ આપતાં) એ છોડતા નથી.

આ પ્રકારના ગ્રંથમાં સામાન્યતઃ ચર્ચાવિચારણાને અવકાશ ન હોય, તેમ છતાં આપણા અમૌલિક સંશોધકે એમાં પણ પ્રસંગોપાત એક નાતું-શું વિધાન કર્યું છે એ ચિત્ત છે : “જ, ડ અને અનુનાસિકત્વનું બાહ્ય એને (ચૂલિકા અને સિંધીમાંથી) ચૂલિકા સાથે જોડે તે નવાઈ નાહ.” આ એક મહત્વપૂર્ણ સંશોધન-ક્ષમ મુદ્દો ઉપસ્થિત કરાયો છે.

‘કચ્છી ભાષામાં વધુ સાહિત્ય નથી, તે તથી, કૈંય નથી જેવી ફરિયાદની રટ લગાવનારાંઓ સ્ખમક્ષ સગર્વ મૂકી શકાય એવો, ગાગરમાં સાગર જેવો આ ગ્રંથ બન્યો છે; એટલે આપણે કર્તાને એવો ‘શાપ’ આપી દર્ષએ. કે શ્રી રામપ્રસાદ બક્ષીનો એ ‘ભય’ સાચો પડે કે “તેઓ આટલેથી જંપીને બેસશે નહિ-કદાચ કચ્છી ભાષાનો અન્ય પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ભારતીય ભાષાઓ જોડે ગોત્ર-સંબંધ શોધવા-સ્થાપવામાં પ્રવૃત્ત થશે” અરે, આવા ઊંડા અભ્યાસી, મૌલિક પયૈષક તો ક્યાંક કચ્છી સાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ લખી નાખશે કે શું?—એવો પણ ‘ભય’ મને લાગે છે ?

દરેક કચ્છીના ઘરમાં અવશ્ય હોવું જોઈએ, દરેક કચ્છી વિદ્યાર્થીના (ગુજરાતી) પાઠ્યપુસ્તકોની સાથે અચૂક હોવું જોઈએ અને કચ્છને ગુજરાતનું અંગ માનનાર દરેક શિક્ષિત ગુજરાતીએ પણ વાંચવું જોઈએ એવું પુસ્તક.

પ્રભાશંકર શા. ફૂડકે

(‘કચ્છ કલામ’ના સૌજન્યથી)

કચ્છી ભાષા,

સાહિત્યભાગના

શ્રી કારાણીનાં પ્રકાશનો

ભાગનાનો

શ્રી દુલેરાય કારાણી

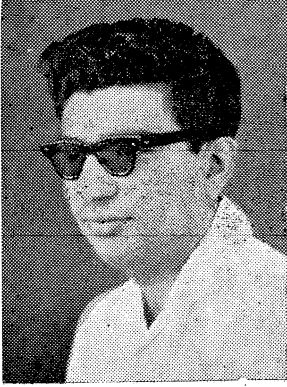
કચ્છી સાહિત્ય અને વિસ્મૃતિ એ ઘેની વચ્ચે જે કોઈ અડીખમ સેતૂ બન્યું હોય તે તે 'શ્રી દુલેરાય કારાણી! આજે એ સીને ઉંમરે પહોંચેલા આ "કચ્છના મેઘાણી"એ કચ્છના પાણિયે પાણિયાને જવતા કર્યા છે ને કચ્છની જનતાની જખાનને જનદાર બનાવી છે. અડધી સદીની યુગ ચેતનાને કોઈ એક કવિએ કોઈ ભાષામાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં ઝીલી બતાવી હોય એવો ખીન્ને દાખલો જડવો દુર્લભ છે. 'કારાણી કાવ્ય કુંજ'ના ચાર ભાગો અને 'કચ્છ કલાધર' એ ખાખાણી ઘોલીના અણુમોલ અલંકાર છે. જ્યાં સુધી કચ્છી ભાષા જવશે, ધીણોધર ને ભુજિયો જ્યાં સુધી ધરતી ઉપર ખડા હશે ત્યાં સુધી કારાણીને સૌ યાદ કરશે.

(સરનામુ : ૯, કિનદિયાળ સોસાયટી, અમદાવાદ, ૧૪)

પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશન સાલ
૧ કચ્છનાં રસ ઝરણાં (‘સ્વદેશ’ કાર્યાલય તરફથી)	સન ૧૯૩૨
૨ કચ્છી ઠહેવતો	૧૯૩૪
૩ પા-પા-પગલા (કચ્છી ભાષાની પ્રથમ પોથી)	૧૯૩૫
૪ કચ્છના કળાધરો	૧૯૩૮
૫ કારાણી કાવ્ય કુંજ ભાગ-૧	૧૯૩૯
૬ કચ્છી કિસ્સા ખાવની	૧૯૩૯
૭ કારાણી કાવ્ય કુંજ : ભાગ-૨	૧૯૪૦
૮ કારાણી કાવ્ય કુંજ : ભાગ-૩	૧૯૪૮
(વતન જી વાણી)	
૯ ગાંધી ખાવની : હિંદી	૧૯૪૮
૧૦ કચ્છ કલાધર : આવૃત્તિ ખીજી : ભાગ-૧	૧૯૫૧
૧૧ ” ” ” ભાગ-૨	૧૯૫૧
૧૨ કચ્છના સંતો અને કવિઓ ભાગ-૧	૧૯૫૯
૧૩ ” ” ” ભાગ-૨	૧૯૬૪
૧૪ મેઠણુ દાદા	૧૯૫૯
૧૫ કચ્છનું લોક સાહિત્ય	૧૯૬૪
૧૬ કચ્છ કલાધર : આવૃત્તિ ત્રીજી ભાગ-૧	૧૯૬૮
૧૭ ” ” ” ” ભાગ-૨	૧૯૬૮
૧૮ દયાનંદ ખાવની-હિંદી	
૧૯ સોનલ ખાવની	૧૯૬૪
૨૦ ઠલ્યાણ ખાવની	—
૨૧ કારાણી કાવ્ય કુંજ ભાગ-૧ આવૃત્તિ ખીજી	૧૯૬૫
૨૨ હરિજન ખત્રીસી-કચ્છી	૧૯૬૯
૨૩ કારાણી કાવ્ય કુંજ ભાગ-૪ (કચ્છી ઘોલી : મિટ્ટી ઘોલી)	૧૯૭૦
૨૪ જાડેજ વીર ખેંગાર : કચ્છી નાટક	૧૯૬૯

શ્રી પ્રીતમલાલ બેષી

છ'ંદો કવિ તરીકે ખ્યાતિ ગુજરાતી રચનાઓથી મેળવનાર આ સુપ્રસિદ્ધ કવિ (જન્મ ૧૯૩૨, ભુજ) કવચિત કચ્છી કાવ્યો પણ આપે છે. ગરબો પણ સારી સરજે છે. આજના ગુજરાતી ભાષાના લોકપ્રિય નવલકથા લેખકોમાં એમની ગણના થાય. કચ્છના

ઇતિહાસ ઉપર આધાર રાખતી નવલો એ એમની વિશેષતા છે. કચ્છી ભાષાના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનો પણ શોખ ધરાવે છે.

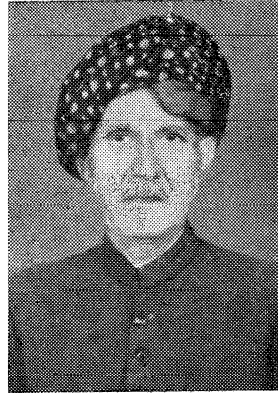
કચ્છી ભાષા એ સિંધી ભાષાની ઉપભાષા નથી પરંતુ અપભ્રંશમાંથી નિદપન્ન થયેલ એક સ્વતંત્ર ભાષા સ્વરૂપ છે તે સૌ પ્રથમ શ્રી પ્રીતમલાલએ પ્રતિ-પાદિત કરી ખતાવ્યું અને ભાષાવિદોને તે દિશામાં વિચારતા કર્યાં. (જુઓ : “કચ્છી ભાષાનો ઉદ્ભવ અને સ્વરૂપ”, પથિક : કચ્છ અંક-૧ તેમજ “અપ-ભ્રંશ અને કચ્છી ભાષા”, પથિક : કચ્છ અંક-૨) તેમના આ મંતવ્યને સાક્ષર શ્રી કે. ડા. શાસ્ત્રી સહિત અનેક વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓએ સમર્થન આપ્યું છે.

કચ્છ ઇતિહાસના કેટલાક તથ્યોને તેમણે કસો-ટીની સરાણે ચઢાવી સંશોધનની નવી કેડી પાડી છે. ઘૃતપદીના ધરણુદેવ વાઘેલા નહીં પણ ચાવડા હતા, શુંતરીના સાત સાંધએ સોલંકી નહીં પણ સિંધવ છે, ભાષા કુલાણીનો સુરજની સખાતેનો પ્રસંગ, કાન્ય-કુબજના પ્રતિહારો સાથેનો સંઘર્ષ, અંજની સોડણની પ્રેમકથા વગેરે અનેક ઘટનાઓને તેમણે સૌ પ્રથમ વખત જ નવા પ્રકાશમાં રજુ કરી છે, ગુજરાતના

સોલંકી યુગના સુવર્ણ કાળનું પારણું કચ્છમાં બંધાયું હતું તે શ્રી પ્રીતમલાલએ પોતાની નવલકથાઓ દ્વારા રજુ કર્યું છે. કચ્છની અસ્મિતા અને ગૌરવના તેઓ ગાયક છે. (સરનામું : ૫, મહાલક્ષ્મી-સોસાયટી, પાલનપુર, ગુજરાત)

માસ્તર હમીરાણી

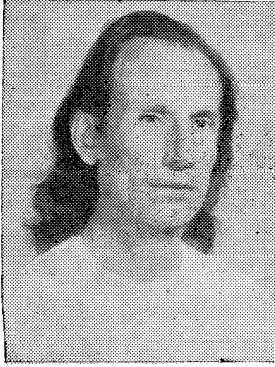

જનાબ મહંમદ ઇસ્ફાક મિયાં અલારખ્યા સુમરા ઉર્ફે માસ્તર હમીરાણીનો જન્મ ભુજ તાલુકે માધા-પરમાં થયેલો. પણ વસવાટ એમનો પાકિસ્તાનમાં છે. વતન છોડવા છતાં જી વસ્તુ એમણે ત્યાગી નથી. એક કચ્છી પાઘડી (અને વ્યક્તિત્વમાં પ્રદર્શિત થતી કચ્છી માડુની ખુમારી) અને બીજા કચ્છી ભાષા

તરફનો પ્રેમ. ૭૧ વર્ષના ખુઝર્ગ શાયરે ભારતની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં અને સમાજ સેવામાં પણ સક્રિય ભાગ લીધો હતો. લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન, શૈયિકથાઓ, નવલિકાઓ અને કાવ્યો વગેરેનું લેખન એમ વિવિધ સર્જન એમની કલમનું છે, તાજેતરમાં જ પાકિસ્તાનના સાહિત્યકોમાં અપૂર્વ એવું જાહેર સન્માન એમને ૭૦ વર્ષ પૂરા થયા તે પ્રસંગે કરાયું અને અઠાર હજારની થેલી અર્પણ થઇ છે. ત્યાંની સંખ્યાબંધ સાહિત્યસંસ્થાઓ તેમાં સ્ખમ્બીલિત હતી,

કવિશ્રી અબ્દ

કવિ અબ્દ (જન્મ: ૧૯૧૭)નું નામ ન જાણે તેવો સાધારણ ભણેલો માણસ પણ કચ્છમાં ભાગ્યેજ મળશે. ભુજના વતની અબ્દ રાષ્ટ્રવાદી કવિ છે. અનુભવી પત્રકાર પણ છે. ગાંધીવાદની અસર પ્રથમથી જ એમના કથન (અને જીવન) પર પણ પડી છે, ગઝલોમાં સિદ્ધહસ્ત ઉચ્ચકક્ષાની ગઝલો અને અન્ય કાવ્ય

પ્રકારોમાં વૈવેક્યભરી રચનાઓ એમણે આપી છે. એમને every inch a poet કહી શકાય એમ છે. ફારસી ઉર્દૂની છાંટ કચ્છી કવિતામાં કદાચ સૌ પ્રથમ આટલા પ્રમાણમાં અબ્દે ઝીલી.

છેલ્લા ૪૨ વર્ષથી પ્રસિદ્ધિમાં આપેલા કવિશ્રી અબ્દ (સકલ કડવાજી)એ આજ દિવસ સુધીમાં ૩૦થી વિશેષ ગ્રંથો આલેખ્યાં છે. જેમાં 'કચ્છી-શુજરાતી સમૃદ્ધ શબ્દ કોશ, નાટકો, કટાક્ષ કાવ્યો, ધર્મ યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન, ઐતિહાસિક લેખો, જીવન-ચરિત્રો, ઉમર ખૈયામની રૂબાઈયાતનું કચ્છી કરણ ઇત્યાદિ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે જે ખાસ અગ્રગટ છે.

ઉપનામ "કડવા" હોવા છતાં ય સ્વભાવે મિલન-સાર અને સ્પષ્ટવકતા છે. સરનામું: કુરૈશી મહોલ્લા બુધબીલી હોસ્પીટલ પાછળ, ભુજ કચ્છ.

સ્વ. જીઠમલભાઈ ઠક્કર

વ્યાપારમાં ગળાડૂબ છતાં શબ્દના અજબ અનુરાગી એવા આ ડહાનખંધ દેશી-વિદેશી ભાષાઓના જાણકાર ભાષાશાસ્ત્રી કચ્છ ઘરાનું ધૂધું રતન હતા. કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેની આગવી વિશિષ્ટતાના ઊંડાણમાં, વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ, જનાર વિદ્વાન હતા. નિસર્ગદત્ત કવિત્વ ધરાવતા હતા. નાનકડાં દોહામાં

અકલ્પ્ય ઊંડાણ ભરી દેવાની પ્રતિભા એમને વરી હતી. કવચિત સુંદર હાઈકુ પણ રચી નાખતા. અને સંસ્કૃત શ્લોક તો ચપટી વગાડો એટલી વારમાં રચી કાઢતા! ઉત્તમ અનુવાદક પણ હતા.

શ્રી મૂળશંકર લીમજી રત્નેશ્વર

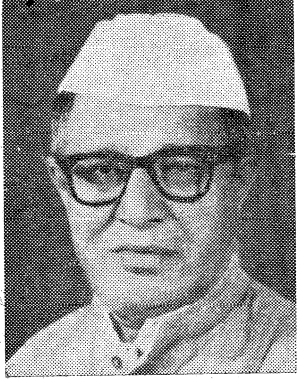

નખત્રાણા તાલુકાનો મથલના વતની આ વયોવૃદ્ધ પણ ખુમારી વંતા સાક્ષર (જન્મ : વિ. સં. ૧૯૬૪) વિરલ વેદાભ્યાસી, સંસ્કૃતજ્ઞ પંડિત ઉપરાંત સંગીતના અઠંગ અભ્યાસી છે. કચ્છી કાવ્યોને રાગરાગિણીઓમાં સ્વર ખજૂર કરવાની એમને ઉમેદ અને ફાવટ છે.

ગદ્યમાં પણ એમની લેખની સિદ્ધ છે. ગ્રામીણ કચ્છી માડુના જીવનનું એમની વાર્તાઓ યથાતથ પ્રતિબિંબ પડે છે.

(સરનામું : મથલ-કચ્છ)

શ્રી હીરાલાલ ધોળકીયા

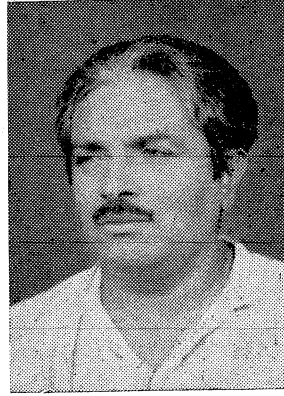

ખડુમુખી પ્રવૃત્તિ-જીવન જમના માટે સામાન્ય રાષ્ટ્રેતો જ ગણાય તેવા શ્રી હીરાલાલ ધોળકીયા (ઉ. ૫૯) શિક્ષણ, સંગીત અને સાહિત્યનાં શુભાનુરાગી છે. સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, રાજકારણ, એકૂત આંદોલન, હરિજનસેવા, પત્રકારિત્વ, નાગરિક જીવન વિકાસ : કચ્છનાં

અનેક એવાં ક્ષેત્રો છે જેમાં શ્રી હીરાલાલ ધોળકીયાનું વખતોવખતનું પ્રદાન રહ્યું છે. આકાશવાણી ભૂજ કેન્દ્ર પરથી શુજરાતી, હિન્દી અને કચ્છી ભાષામાં એમની વાર્તાઓ, વાર્તાલાપો રેલાતા રહ્યા છે. એમના 'ધીંગી ધરાએ ધીંગો માડું' શિર્ષકનાં કચ્છી વાર્તાલાપે-અને ખીબ વાર્તાલાપે-એ-સુશિક્ષિત અને વિદ્વાન કચ્છીઓની સારી કદર પ્રાપ્ત કરી છે. છેલ્લાં ચાર વર્ષથી ગાંધી-ધામથી પ્રગટ થતા કચ્છી ભાષા-સંસ્કારના સખળ વાહન 'કચ્છ કલામ'માં તેમનાં લખાણો વખતોવખત પ્રગટ થતા રહે છે જેમાં વિવિધ સાહિત્યિક વિષયો ઉપરાંત કચ્છના યોગી વૈરાગી, કવિ, લેખક, કલાકારોનાં ચરિત્ર-શબ્દચિત્રોએ નોંધપાત્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. સ્વમાન, પ્રમાણિકતા, શિસ્ત, જેવા આજે 'જુનવાણી'

ગણાતા શુભોનાં આગ્રહી, શ્રી ધોળકીયા વ્યવસાયે નિવૃત્ત હોવા છતાં કંડલા નાગરિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શૈક્ષણિક, સાંસ્કારિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિ-ઓમાં સક્રિયપણે ગળાડૂબ જ રહે છે. (સરનામું : એફ-૨૯, પોર્ટ કોલોની, નવા કંડલા, કચ્છ).

શ્રી પ્રાણગિરિ ગોસ્વામી

કચ્છની ખડુરતના વસુધરાની અસ્મિતાનો ગૌરવ-પ્રચાર કરનારા સાહિત્યિક ઓલિયાઓમાંના એક શ્રી પ્રાણગિરિ ગોસ્વામીને ગણી શકાય. એમનું સૌથી પહેલું કાવ્ય ત્રીસ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૪૭ માં પ્રગટ થયેલું,

અને સૌથી પહેલી વાર્તા ૨૫ વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલી. શ્રી પ્રાણગિરિ છેલ્લા ૨૮ વર્ષથી નવી પેઢીને કેળવનાર શિક્ષક તરીકેના વ્યવસાયી રહ્યા છે. લોક-સાહિત્ય, ઇતિહાસ, શૌર્યકથાઓ એમના માનીતા વિષયો રહ્યા છે. ઐતિહાસિક સંશોધન એમનો પરમ પ્રિય વિષય છે.

સરનામું : ઢેખા ફળીયું, ભુજ, કચ્છ.

શ્રી નારાયણ શનિશ્વરા

૧૯૫૫ થી જન્મની
લેખન પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ
રહી છે તે શ્રી નારાયણ
શનિશ્વરા (ઉ. ૪૪)ની
અત્યાર સુધીમાં ઢગલા
ખંધ કૃતિઓ વગદાર
માધ્યમે દ્વારા પ્રગટ
થઈ ચુકી છે. વ્યવસાયે
માંડવી નગરપાલિકા
સાથે છેલ્લાં ૨૩
વર્ષોથી સંકળાયેલા શ્રી
શનિશ્વરાની મહેનત

માવજતને કારણે જ માંડવી નગરપાલિકાનાં વાંચના-
લય-પુસ્તકાલયની ગણના શુજરાતની શ્રેષ્ઠ
લાયબ્રેરીઓમાંની એક તરીકે થાય છે એમ કહી
શકાય એવો ઇડિઆ રેડિયોનાં ભુજ કેન્દ્ર પરથી
પણ એમની કૃતિઓ વારંવાર રજૂ થતી રહી છે.
શ્રી શનિશ્વરાએ ઘણીક નવલિકા-સ્પર્ધાઓમાં પ્રથમ
પારિતોષિકા અને ચંદ્રકો હાંસલ કર્યાં છે. (સરનામુ :
શ્યામજી કૃષ્ણ વર્મા રોડ, ભીમાણી હોસ્પિટલ પાસે
માંડવી, કચ્છ).

શ્રી કાનજી કે. કોચરા

પછત કામમાં
જન્મીને પણ કાવ્ય
નાટક અને સંશોધનના
ક્ષેત્રે સાફ પ્રદાન
કરનાર આ કવિ-લેખ-
કને મળતાં એમની
સરળતાને કારણે
એમની સાહિત્યિક
સિદ્ધિને ખ્યાલ
ભાગ્યે જ આવે.
'મામૈદેવ પુરાણ' જેવું
વરલ સંશોધનાત્મક
પુસ્તક લખી શ્રી કે.

કા. શાસ્ત્રી જેવા શુજર વિદ્વાનનું ધ્યાન ખેંચનાર

કાનજીભાઈ (જન્મ ૧૯૩૨ : માંડવી) ગામઠી
રંગભૂમિના અદાકાર અને દિગ્દર્શન પણ ખરા.
હાસ્યની અને વીરસસની ગુસ્સાભરી કવિતા ઉપરાંત
સામાન્ય માનવીની જીવનચાતનાને તળપટી સરળ
ખાનીમાં વાચા આપી છે. સીધી સરળ પણ સોંસરી
જિતરીર જુની કચ્છી ભાષા અને તેને સુસંગત
આડંબરથી વેગળી, બેમદાર શૈલી એમની વિશિષ્ટતા
છે. (સરનામુ : ૩૮૪, ગણેશનગર, ગાંધીધામ, કચ્છ).

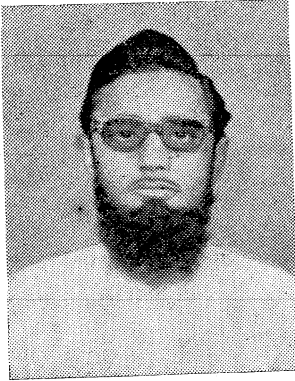
શ્રી મકલુલ કચ્છી

નામ તો એમનું છે,
ઈબ્રાહીમ અલારખ્યા
પટેલ (ખત્રી) (જન્મ
સન ૧૮૯૪, માંડવી)
પણ સાહિત્યજગતમાં
એમનો પરિચય મકલુલ
કચ્છી નામે જ થાય છે.
પાકિસ્તાનમાં વસીને
“અચીંધા કડે અસાંજે
ગોઠ ?” જેવું કચ્છી
સંસ્કૃતિને પ્રાતિબિંબિત
કરતું કાવ્ય રચે છે !

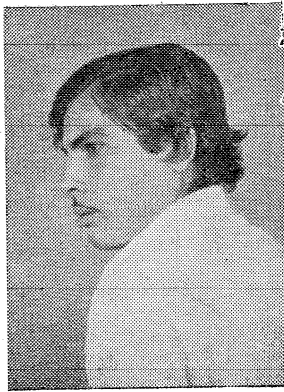
ખુદ કચ્છમાં વસતા કચ્છીભાષીઓ માતૃભાષામાં લખવા-
વાંચવામાં જપારે સંકોચ અનુભવે છે ત્યારે આ એંસી
વર્ષના વિદેશવાદી કચ્છી માડું બાબાણી ભોલીમાં
સંખ્યાબંધ કાવ્યસંગ્રહો, કહેવતો-રૂઢપ્રયોગો જેવા
ભાષાકીય મહત્વ ધરાવતા પુસ્તકો પ્રગટ કરીને માદરે
જાપાનની ખિદમત કરવામાં મગરૂરી ગણે છે. કચ્છના
ભાષાવૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં એમને ગહેરી દિલચસ્પી છે.
(સરનામુ : ૩૯-સી, રાવભાઈડીવાલા બિલ્ડીંગ,
સેરાઈ રોડ, કરાચી, પાકિસ્તાન).

શ્રી અબ્દુલલતીફ એ. ખત્રી

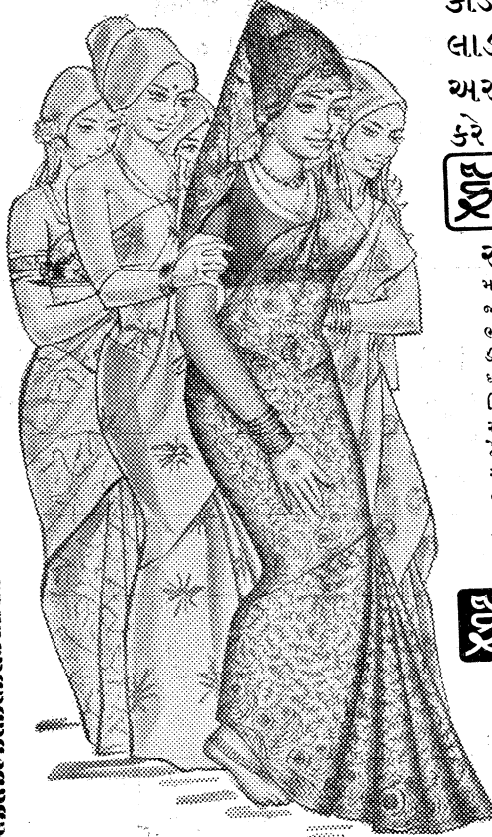
‘જીગર’ ઉ. વ. ૨૭ વ્યવસાય :
કાપડનો વ્યાપાર
રચનાઝોક : કચ્છી ઠાવ્યો; પ્રાચિન
સંસ્કૃતિ અને સંશોધનમાં રસ
ખત્રી જ્ઞાતિનાં ખત્રી ઇતિહાસ
(પાકિસ્તાન પ્રકાશનમાં ચત્કિચિત
ફાળો આપ્યો છે.
સરનામું : વાંઢીઆ; તા. ભચાઉ, કચ્છ

શ્રા એસમાન સાલેમામદ

‘સાડી’ ઉ. વ. ૩૦ જન્મ : ભુજપુર
તા. કન્દ્ર કચ્છ.
વ્યવસાય : પાનખીડીની દુકાને ખીડી
ખનારવાનો

સાલમુખારક

કોડભરી
લાડલી કન્યાના
અરમાનો પુરા
કરે તેવી.

ફોટોગ્રાફી

સાડી
મનમોહક કોલ્લવરમ,
ભજરમાન બનારસી,
ભરતકામની અવનવી
ડીઝાઇનો અને
ધરયોળા તથા
વિખ્યાત મીલોની
સાડીઓ, ગાર્ડનના પરોળા,
ટેરીન સાડીઓ, પેલેન
અને પ્રિન્ટેડ સીકોન,
જરી બોર્ડરની ચંદેરી,
કલકત્તા, કોટા અને
હૈદરાબાદી પરોળા
મટે પધારો...

ફોટોગ્રાફી

ભવ્ય ચોરકન્ડીશન્ટ
શો રૂમ
૪-૫, અરૂણ બબર,
સાંતાકુજ (પશ્ચિમ),
મુંબઈ ૫૪ એએસ.
ફોન : ૫૩૬૮૮૪

અભ્યાસ ૦ (ઝીરા) રચનાઝોક,
કચ્છી ઠાવ્યો, ફારસી ગઝલ, ઉર્દૂ
ગઝલ; મુસદ્દસ, ઉત્ત્રિઠાવ્યો.
સરનામું : ઘેલગટ સ્ટ્રીટ. ભુજપુર,
તા. કન્દ્રા, કચ્છ.

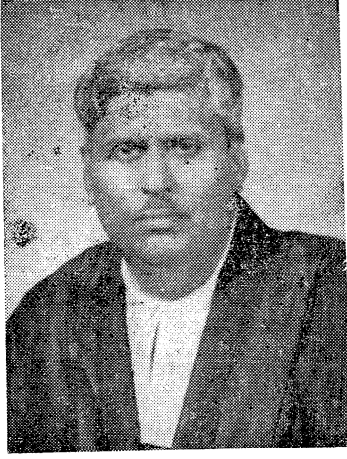
શ્રી કિશોર લાખાણી
વ્યવસાય : સાઇનબોર્ડ પેઇન્ટીંગ
શોખ : શાસ્ત્રીય સંગીત, ચિત્રકામ,
વ્યુહ રચના ઝોક : કચ્છી, શુજરાતી
હિન્દીમાં ‘આંતરસ્કરણ’ પ્રમાણે
ઠાવ્યો રચવાં.
સરનામું : ૩૧૧, ગણેશનગર;
ગાંધીધામ કચ્છ.

ઓક્ટોબર '૭૬

લક્ષ્મીનારાયણ બેપી

૧૪૪

કચ્છ રચના દીપોત્સવી વિશેષાંક

કચ્છી સાહિત્યના ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રણેતા કવિ સ્વ. શ્રી લાલજી નાનજી તેરાવાળાના સુપુત્ર શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ બેપી પણ કચ્છી ભાષામાં લખનારા એક સારા લેખક છે. વ્યવસાયે વકીલ છે અને કચ્છના બ્રહેર જીવનમાં પણ ભાગ લે છે.

સરનામું : નલીઆ, તાલુકો અખડાસા-કચ્છ.

વીમાના દરેક પ્રકારના
કામકાજ માટે મળો

એલ. આર. છેડા

(વીમાના એજન્ટ)

નવ પારસમણી કો.-ઓ. હા. સોસાયટી,
ગરોડીઆ નગર, પ્લોટ નં. ૭૬,
ધાટકોપર (ઇસ્ટ) ૬૦ ફુટ રોડ,
મુંબઇ-૪૦૦ ૦૭૭.